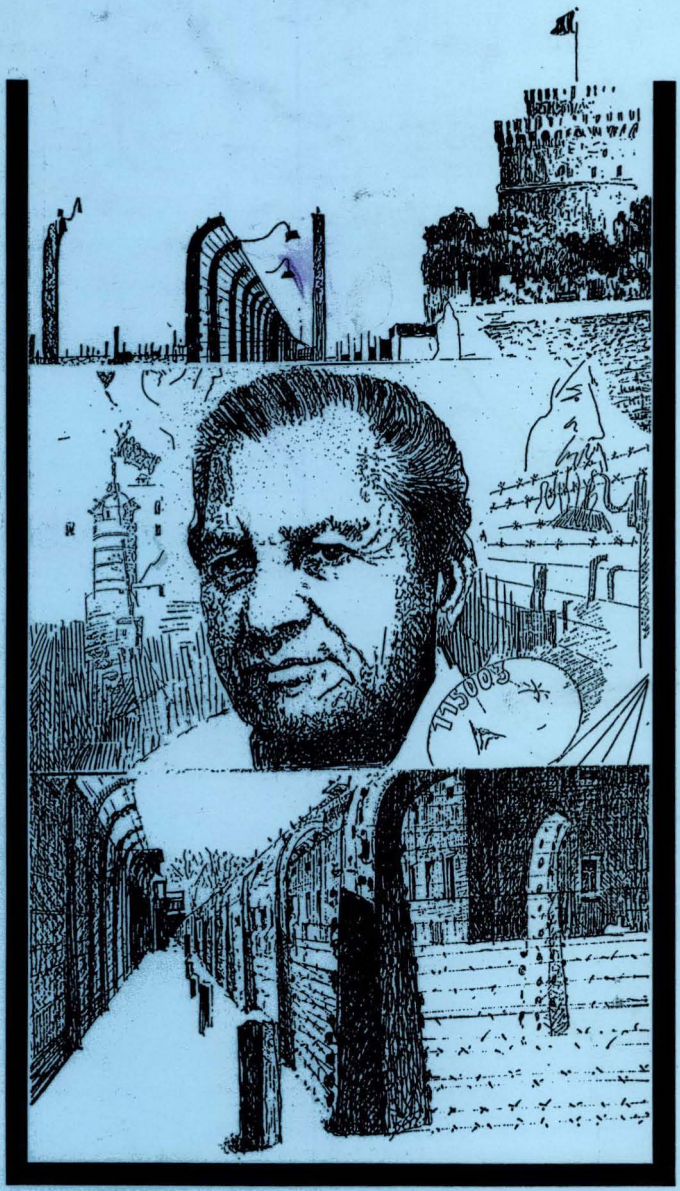
יעקב חנדלי

מהמגדל הלבן לשערי אושוויץ

עיצוב העטיפה: דימיטרי ברנובסקי

עריכה: רזיה ירחי

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2023

הוצאת "קורות" ★ 03-5452335 ★ 1992

יעקב חנדלי

מהמגדל הלבן לשערי אושוויץ

המגדל הלבן

בתקופה הביזנטית כללה חומת העיר סלוניקי שמונה מגדלים. בשנת 1423 מכר שליט העיר את עירו למדינת ונציה. בשנת 1427 נכבשה סלוניקי על־ידי הטורקים ואז נקרא המגדל הלבן "קנלי קולה" – מגדל הדמים. בשנת 1430 נערכה מלחמה בין אנשי ונציה לבין הטורקים ואז המגדל עבר לידי האימפריה העותמנית.
השליט הטורקי גָזי סולימן חאן (1520–1566) תיקן את המגדל וצבע אותו לבן ומאז נשאר המגדל סמל העיר.

לזכר בני משפחתי הקדושים שנרצחו על־ידי הנאצים בשנת 1943 באושוויץ:

אבי שלמה
אמי דודון
אחי יהודה ושמואל
אחיותי בלה, לוצ'ה ואדה
לזכר סבי יהודה ובני משפחה אחרים, כולם ממשפחת חנדלי מסלוניקי שביוון.
תנצב"ה.

תודה מיוחדת אני חב לרעייתי רחל
שניסתה להקל עלי את הצער של אובדן יקירי,
שליוותה אותי במסירות,
שעודדה אותי ודירבנה אותי להעלות על הכתב את סיפורי זה,
למען ילדינו היקרים דפנה ושלמה.

אלי ויזל

מִלים חרישיות, אמת כְּאובה

כל הנחלים הולכים אל הים וים־הזכרונות אינו מלא. ולעולם לא יתמלא. שאלו ניצולי־שואה ושרידיה ויגידו לכם. אף אם כולם, אבותיהם וילדיהם, לא יעסקו אלא באיזכורו של עברם המשותף, עיקר המסר יישאר בתחום השתיקה.

אין זאת אומרת שאפשר, שמותר לבטל את מה שנאמר כבר. מכל הבחינות, גם מבחינה תיעודית, אין לטרגדיה הזאת דוגמה ומשל בתולדות המין האנושי. מיסמכים ושירים, ציורים וצילומים, יומנים ותפילות, מכתבים ותחינות: מי לא תרם תרומה משלו? דומה שהמתים עצמם מצאו לנכון להשתתף במבצע.

ובכל זאת.

בכל זאת נותרה הרגשה שהתמונה רחוקה מלהיות מושלמת. יודעים עובדות, אבל בין עובדות ואמת קיים מרחק שרק עדות־יחיד מסוגלת לכסות או לחסל. בשיריהם של ילדי טרזיינשטאט מוצאים אמת במקום מיספרים.

והוא הדין גם לגבי ספרו של ג'קי חנדלי. האמת שבו, כאובה ובוערת, בכוחה לספר לקורא שטרם נולד דברים שדמיון גאוני לא יוכל להמציא.

אמנם, לכאורה דומה סיפורו של ג'קי לסיפוריהם של שרידים אחרים. טבעי הדבר. כולם עברו אותן חוויות ונידונו לאותו גורל. לעתים, בקראי זכרונות כאלה, נוצר בי הרושם שהמדובר באויב אחד שרצח יהודי אחד שישה מיליון פעמים. כולם מספרים על גזירות ראשונות, הקמת גיטו, נסיעה ארוכה ברכבת וסלקציה. צריך לקרוא היטב, לשמוע היטב את קולו של המספר, כדי להבין שסיפור סיפור ויחודו. מה שג'קי מספר, אחר לא יספר, כלומר: לא יספר כמוהו. על ילדותו, גירושו, סבלו, הצלתו ועלייתו... טונים נמוכים, מלים חרישיות...

הכרתיו בירושלים בשנות השבעים. אבל נפגשנו בוודאי מקודם.

נפגשנו שם...
זוכר אני: היו יהודים מסלוניקי במחנה, בצריף שלנו. לא הבינו את האידיש שלי ואני לא הבנתי את היוונית או את הלאדינו שלהם. למרות זאת אהבתי להיות במחיצתם. טובי־לב היו. לא קיללו, לא הפגינו אלימות, איך אומרים – לא הלכו על גוויות. הסולידר־יות שלהם הפליאה את כולנו.
אחרי המלחמה שמעתי וקראתי על גבורתם של מגורשי־יוון. החזקים שבהם נבחרו לעבוד בזונדר־קומנדו. וכולם סירבו. בשום פנים ואופן לא היו מוכנים לעסוק בשריפת גוויות. העדיפו למות. נורו במקום.
הרבה נכתב על האסון שפקד את יהודי־אירופה. רק מעט נמסר על יהודי־יוון. מעט מדי. יבורך ג'קי חנדלי שבא למלא את החסר.
קורא אני בספרו תוך התרגשות עמוקה. הסבא שלו: כאילו הכרתיו. האחים שלו: כאילו מטיילים היו ברחוב שלי. העיירה שלו מזכירה לי את שלי: גם אצלנו היו לא־יהודים שהשביתו את מלאכתם בשבת. משפחות מאושרות, נערים ונערות רודפי־אידיאלים, תקוות־הורים ואשליות־מנהיגים. גם ביוון אפשר היה להשיג אפשרות כניסה לארץ־ישראל. גם שם איחרו את המועד.
איך זה שלא הבינו את המתרחש? שלא פיענחו את המצב ואת השלכתו על העתיד? וכיצד מסבירים את התנהגותו המוזרה של רב־הקהילה, הרב קורץ? הנכון שהוליך את עדתו שולל? האם באמת שיקר ביודעין, ששיתף פעולה עם אויבי עמו? אם התשובה היא חיובית, האם מותר להאשימו בבגידה? ואם מותר, למי מותר?
כמו ברוב ספרי השואה, גם בסיפורי־חוויותיו של ג'קי חנדלי נתקלים בשאלות מוסריות נוקבות, מהן בעלות אופי ציבורי, ומהן בעלות אופי פרטי. איך זה שיהודי אחד נתפס ורעהו לא? איך זה שג'קי ואני נותרנו בחיים בעוד אשר רבים מבני־גילנו נלקחו למוות? כלום היו פחות טובים, פחות ראויים מאתנו? לא ולא. אם כן מהי התשובה? אין לי תשובה. בכלל: כאשר המדובר במה שקרה לנו, כל השאלות נשארו פתוחות. לתרץ אסור. רק לספר מותר. רק לספר אפשר, וגם זה בקושי. כותבים לא עם מלים כי־אם נגדן.
ג'קי כותב בסגנון שמשקף את אישיותו השקטה, הצנועה. בלי משפט צורם, בלי ביטוי של חשיבות עצמית. מכאן עוצמת שפתו. אי־אפשר לקרוא את זכרונותיו מבלי לחוש קירבה וחיבה

אליו. רוצים להתקרב אליו יותר. רוצים שימשיך לדבר עוד ועוד, עד עלות השחר.

במשך השנים הראשונות סירב לספר. נשא סוד־אימים בקרבו ולא רצה שמישהו יגלה אותו. חשש פן לא יבינוהו. שמא לא יאמינו. גם בארץ־ישראל? כן, גם בארץ־ישראל. כמה זמן עבר עד שהציבור הישראלי, עד שהנוער הישראלי התחיל ללמוד, או לרצות וללמוד מה שקרה לעדות יהודיות שנשארו שם, מעבר לים?

רק בשנים האחרונות התחיל ג'קי להתמסר למה שבעיני רבים נשארת שליחות חשובה ועבודת־קודש: להזכיר נשכחות. מעטים יודעים לתאר כמוהו אירועים מאותם הלילות. מבקשים ממנו ללוות בני־נוער לאתרי־השמדה או תיירים הזקוקים למורה־דרך בעל סגולות מיוחדות. אלה שפגשו אותו נהפכו לידידיו.

בטוחני שזה יקרה גם לקוראיו.

ראש־חודש אייר תשנ"ב
3 במאי 1992

ילדות בסלוניקי (1927 – 1943)

נונו יהודה

ילדי, אתם שנולדתם בירושלים, אם תעברו לעיר אחרת, חיפה או תל־אביב, ואפילו ניו־יורק או לונדון, תמיד תוכלו לחזור, ברגעי מצוקה או געגוע, אל רחובות ילדותכם. וגם אם האנשים שהכרתם הזדקנו ומתו, תמיד יהיו בירושלים אותו אוויר ואותם רֵיחות מוכרים.

ואולם אני, שנעורי נקטעו ועירי שקעה כמו יבשת אבודה, המקום היחיד שבו אוכל לשאוף שוב את אווירה הוא בתוך זכרוני.

ילדי, אני אביכם יעקב, שהורי כינוני ג'קיטו לאות חיבה, שהחיילים האמריקאים שהצילו אותי קראו לי ג'קי, ושהגרמ־נים ניסו למחוק את שמותי אלה על־ידי שקראו לי 115003, עדיין שומע את המולת החיים התוססת שהזינה את ילדותי, ויודע שכל עוד אני חי – עירי חיה בתוכי. בכל אשר אפנה – היא איתי, חיה, נושמת, תאבת־חיים. ואם ניתן להעביר קולות וריחות ותחושות באמצעות מלים – זה מה שאני מנסה לעשות, ילדי. למען תתוודעו אל העיר שבה נולדו אבי וסבי וסב־סבי, עשרות דורות; אני הספקתי ליהנות ממנה במשך חמש־עשרה שנים בלבד, ואף־על־פי־כן כל־כך הרבה חום ואהבה קיבלתי מאלה שסבבו אותי, שגם כל הרשעה שנתקל־תי בה לאחר מכן לא היה בכוחה למחוק את אותן שנות ילדות מאושרות.

זה המסר שלי אליכם, ילדי. חום ואהבה שאדם מקבל אינם מתפזרים לעולם, אלא הם נאגרים בנפשו ומשמשים לו מקור חיות למשך כל ימי חייו.

נולדתי אל יום קיץ שטוף שמש, ונדמה היה לי שכל שנות ילדותי הן המשכו של אותו יום קיץ בהיר, נטול עננים,

ושאותו יום הוא המשכם של אינסוף ימי שמש שקדמו לו, כה מוגן הייתי על־ידי אותה רציפות מובטחת שקרנה מעיניו הנבונות של סבא יהודה. מוגן על ידי המעגלים שסבבו אותי – מעגל המשפחה, מעגל הקהילה ומעגל העיר – ובוטח בזרימה ההדדית שביניהם, יכולתי להרשות לעצמי לפרוע מעט את חוקיהם – ועדיין להיות שייך כל־כולי לשלושתם. סבא יהודה הוא שהיווה את נקודת החיבור בין כל מה שהיה לבין כל מה שעתיד להיות. גבוהה ונפלית מתנשאת דמותו מעל כל הדמויות המאכלסות את ילדותי, על אף שגובהו לא עלה על גובהי.

בן שמונים־וחמש, יושב על השרפרף שלו, גובה עיניו בגובה עיני, היה סבא יהודה מספר לי סיפורי מעשיות, שמעולם לא ידעתי לבטח אם אלה זכרונות נעורים או סיפורי עם, כה מופלאים היו. האגדות שסיפר נשמעו מציאותיות כמעשים שהיו, וזכרונות משפחתיים נשמעו כסיפורי אגדה. זכרונות ואגדות, מציאות ודמיון התערבבו זה בזה ללא הפרד. בתוך הצבעוניות העזה, הדבשית, של ילדותי היה לסבא תפקיד מיוחד. הודות לו לים היו סודות, לרהיטים – כנפיים ולציפו־רים – רגשות. הים היה מקור לא אכזב ליצורים מופלאים, שעלילותיהם מתרחשות מעל ומתחת לפני המים.

לרוב ישב סבא בחוץ, על השרפרף שלו, מקל ההליכה שלו נשען על קיר הבית, וחבורת ילדים מסביבו. היה מחלק לכל ילד מטבע ושולח אותם לקנות ממתקים. בהזדמנויות כאלה הייתי מתמלא קנאה: אני נכדו, חשבתי, מדוע איננו מזכה אותי בפרוטקציה? ואולם המנה שלה זכיתי עלתה בהרבה על שלהם: סבא היה כורך את ידו סביב מותני, מקרב אותי אליו ומספר:

"כשאני נולדתי היתה יוון בתחום האימפריה העותמנית. לפיכך אני יודע טורקית וגם אביך דובר טורקית. הטורקים היטיבו עם היהודים, ביחוד בכך שנתנו מקלט למגורשי ספרד. במאות ה־15 וה־16 הגיעו יהודי ספרד לסלוניקי והקימו את הקהילה המפוארת ביותר בבלקן. המשפחה שלנו, ג'קיטו, מקורה בקטלאן שבספרד. כל גל של מהגרים שהגיע מספרד בנה בית־כנסת משלו. כדי להסתיר את זהותם של בתי־

הכנסת, כי היו רגילים לחיות בחשאיות, ניתנו להם שמות צופן. משפחתנו השתייכה לבית־כנסת בשם פיגו־לוקו, שפירושו "תאנת הבר".

יהודי ספרד הביאו עמם כשרונות בתחומי אמנות שלא היו ידועים עד אז באימפריה הטורקית. הם הצטיינו בתעשיית התכשיטים, באריגת משי, בתעשיית הדפוס העברי, בצביעת בדים, והצליחו מאוד במסחר: היהודים סייעו לפריחתה הכלכלית של סלוניקי והעיר הפכה למרכז עסקים שקיים קשרי מסחר עם רוב חלקי אירופה." כאשר חזרו הילדים עם ממתקים בידיהם היו מצטופפים סביב סבא ושואלים בהיתול: "סבא, מה אוכלים היום?" הוא היה מתאר בפירוט מאכלים מעוררי תיאבון. היה לו זקן לבן וארוך, גו זקוף וסבר פנים מעורר אמון והם התייחסו אליו בתערובת של יראת כבוד וחיבה. ואז, כשהילדים מצופפים סביבו, היה מספר על מלכים ובני מלכים, על צדיקים מחוללי ניסים, על שריפות ואסונות שקרו בעבר הרחוק. נדמה היה שהכיר באופן אישי את אלכסנדר מוקדון, שבימיו הגיעו היהודים הראשונים לסלוניקי; את עומר הכליף שאיש סודו היה יוסף אבולעפיה; שלא לדבר על עלי־בבא השודד וסינבד המלח – את כולם הכיר באופן אישי, והפליא לספר את עלילותיהם – – – וזאת עד שאמא היתה יוצאת ומשלחת את הילדים לבתיהם, גערתה מכוונת גם כלפי סבא וגם כלפי קהל מאזיניו.

מפי סבא למדתי שאבות אבותינו, מייסדי המשפחה, היו שני אחים שהגיעו ליוון מספרד בשלהי המאה ה־16. שני האחים חנדלי, אחד מהם היה יצרן של יינות והשני היה קבלן של מצבות. אנחנו היינו צאצאיו של קבלן המצבות. סבא היה ממשיך דרכו: הוא היה קבלן של מצבות.

מפי סבא גם למדתי שהנמל היחיד בעולם שהיה סגור מכניסת השבת ועד צאת השבת היה נמל סלוניקי. היה זה הנמל השני בגודלו באימפריה אחרי איסטנבול, ואף־על־פי־כן כל רב־חובל שהשיט אוניה במאה ה־19 ידע שבשבת עליו לעגון מחוץ לנמל, משום שרוב עובדי הנמל, למן הסבלים ועד פקידי המכס, הם יהודים. מפיו שמעתי על מגיפת הדבר, על רוח הוורדאר, על השריפה הגדולה – פגעי טבע ואסונות שפקדו

שכונות עניות, מרוחקות, אף פעם לא את השכונה הנאה והמבוססת שלנו.

"ג'קיטו", היה קולו של אבא מחזיר אותי למציאות. "רוצה לבוא איתי?" שום שאלה לא היתה כאן. הייתי ניתק באחת מאחיזתו של סבא, נותן את ידי בידו של אבא, מוכן ללכת איתו ל"סיבוב שלנו". בן שש ושבע ושמונה הייתי יוצא ובא בעולם המבוגרים, עולמו של אבא, ואגב כך הייתי מתמלא גאווה על הכבוד שרוחשים לו בכל מקום, גויים ויהודים כאחד. אבא הקרין כבוד עצמי שאי־אפשר היה לעמוד בפניו.

כמו כן רחש כבוד לזולתו, ומי שמכבד את זולתו – מחזירים לו יחס של כבוד. דומה ש"כבוד" היתה מלת המפתח באישיותו, סוד קסמו וכוחו. אבא שלמה היה סוחר של חומרי בניין. "זכאי ושות'" היה שם החברה, שבבעלותה היה מגרש של חומרי בניין, מן הגדולים בעיר. דומה, שמכל אחיו היה הוא המוצלח ביותר, הוא היחיד שהגיע לרווחה כלכלית. בעוד שאר בני משפחתנו – גם מצד אבא וגם מצד אמא – התגוררו בשכונות יהודיות, אנחנו גרנו בשכונה יוקרתית שמעטים בה היהודים. ואף־על־פי־כן אבא מעולם לא התנשא עקב הצלחתו הכלכלית ולפיכך הביקורים אצל דודי היו עבורי חוויה מיוחדת. בני משפחתה של אמי חיו חיים יהודיים פשוטים מלאי שמחת חיים. כמה אהבתי לשהות בחצר ביתם המאוכל־סת סוסים ותרנגולות והמדיפה ניחוחות של שעועית המתבשלת לקראת יום שישי.

היו לי חמישה אחים ואחיות מבוגרים ממני, וכבן זקונים נהניתי מכמה זכויות שלא ויתרתי עליהן בשום אופן. אחי הגדול יהודה היה פקיד, אחי האחר שמואל עבד עם אבא בעסק שלו, אחיותי – פרלה, לוצ'יה ואידה – בילו את השעות שלאחר בית־הספר בבית יחד עם אמא וסבא, ושמרו על המסורת, לפיה "כבודה של בת־מלך – פנימה". לכל אחת מהן היה ארגז מוהר, שנקרא פורסל, בו שמרו כל פריט מיוחד שנקנה עבורן. שלושתן השתדלו למלא את ארגזיהן בכל טוב ולהיות מוכנות ליום המאושר, אולם רק אחותי הבכורה פרלה זכתה להינשא, ונישואיה נמשכו זמן קצר בלבד, כשלארגז המוהר כבר לא היתה שום משמעות.

שלמה בן־יהודה, אבי המחבר

בשל היותי בן זקונים שמרתי על קשרים חמים עם אחיותי דווקא, שפינקו אותי והרעיפו עלי יחס חם ללא כל מחיצות. מאותה סיבה הייתי מאוד קשור אל אבי. מכיוון שלא יכול היה לקחת איתו את אחי הגדולים וגם לא את אחיותי, כי לא היה מקובל שילדות יתלוו אל אביהן, נפל בחלקי להיות הילד של אבא.

לאן שהלך – לקח אותי איתו. בין אם זה לבית־קפה, לשחק דומינו עם חבריו, בין אם זה להביא לאמא מצרך הדרוש לבית ובין אם לקנות לי בגד או פריט כלשהו, הוא זה שהיה רוכש את בגדי ואת שאר הדברים שהיו נחוצים לי. את חופשות הקיץ מבית־הספר הייתי מבלה בחנות של אבא. מלבד החצר, שבה אוחסנו ברזלים, לבנים וחומרי בניין נוספים, היה לו משרד, שהיה ממוקם במקום מאוד מרכזי בלב העיר, במרחק עשרה רגעים של הליכה מהבית. הרבה פעמים הייתי עד למשא ומתן שניהל אבא עם לקוחותיו – קבלנים יוונים. לעיתים הייתי פוגש שם את בנו של זכאי, השותף הבכיר בעסק, ואז היינו יוצאים שנינו אל חצר־המחסן ועוסקים במשא־ומתן משלנו. בדרך־כלל אני הייתי הארכיטקט המתכנן והוא היה בונה לפי הוראותי מבנים רעועים מן החומרים שהותר לנו להשתמש בהם לצורך ה"בניינים" שלנו. מרוצה מצייתנותו הייתי אומר: "כשאהיה גדול אבנה בניינים של ממש ואקח אותך כעוזר שלי. נקים חברה לתכנון והנדסה. מה אתה אומר?"

בשעת צהריים, בדרכנו הביתה, היינו עוברים, אבא ואני, בשוק וקונים את המצרכים שאמא ביקשה. אבא היה שוכר סבל, עובר בחנויות ומעמיס על עגלתו את הסחורה. בימים ההם לא היו אריזות קטנות, גם צנצנות לא היו. אבא היה קונה פח של דבש, שק סוכר, שק שעועית וכמה קילו גבינה.

פעם אחת, בדרכנו הביתה, הזדמנו ליד מבנה ציבורי שהיה שייך לקהילה היהודית. הקומה התחתונה שימשה כמטבח לעניים ואילו קומתו העליונה היתה אולם ששימש לשמחות כגון חתונות וטקסי בר־מצווה. את האולם היו משכירים לאירועים משפחתיים. דמי השכירות נכנסו לקופת הקהילה. והנה באותה פעם שעברנו ליד הבית שמענו לפתע שירת

דודון בן־נתן, אם המחבר

מקהלה בוקעת מהקומה העליונה. שנינו נעצרנו להקשיב. השירה היתה כל־כך יפה ושמימית שנשמעה כמו שירת מלאכים. גם אבא חש ביופיה הנדיר שכן קירב אותי אליו מבלי דעת, וכך עמדנו שנינו והקשבנו, מאוד קרובים אחד לשני, והשירה כמו עטפה אותנו במשנה רוך. לפעמים אני מנסה להזכר במנגינה ההיא – ואינני יכול. המנגינה אבדה לי אבל המתיקות של אותו רגע עדיין שמורה עימי.

לאמא דודון לא היה צורך מיוחד שבשלו היה עליה לצאת מהבית – היא לא היתה עורכת קניות וגם לא היתה נפגשת עם חברות בבית־קפה. באין מקרר נאלצה לבשל כל יום עבור אותו היום. רק בימי שישי היתה משאירה אוכל לשבת. המזון היה מאוחסן בארגז מחופה רשת, שנקרא קניאל, והועמד ליד החלון על מנת שהאוויר הקריר ימנע את קלקולו. מאוחר יותר רכשנו ארגז קרח. איש קרח היה עובר בין הבתים ומחלק חתיכות קרח, חלבן היה עובר מדי בוקר ומחלק חלב – שניהם, אגב, יהודים – שידעו את הכמות הדרושה לכל משפחה.

אמא לא דיברה יוונית אלא רק לאדינו. גם לא היה לה צורך ביוונית. תפקידה היה לקנות לבנות בדים מהם התופרות תפרו להן בגדים. את הבדים קנתה מסוחרים יהודים, איתם דיברה לאדינו. קרוביה ומכריה דיברו כולם ספרדית, וזה היה חוג מכריה היחיד. ואולם בבית שבו גרנו היו רוב השכנים גויים יוונים. גרנו בקומה הראשונה של בית דירות, ולפעמים כשהיתה מזדמנת אל דירתנו שכנה גויה ומבקשת דבר־מה, התקשתה אמא להבין את מבוקשה. מלים אחדות ביוונית – ידעה, אבל לנהל שיחה עם השכנה – זאת לא היתה יכולה. כשחסר לה דבר־מה היתה קוראת לי: "ג'קיטו, רוץ למכולת", בדרך־כלל שלחה אותי להביא לחם טרי. מאוחר יותר היה אבא עובר שם ומסלק את החוב.

בין אבא לאמא שרר יחס של כבוד הדדי, שהיה מבוסס על כך שכל אחד מהם ידע את מקומו ואת תפקידו. אבא היה הפטריארך, כנהוג במשפחה ספרדית. הוא מעולם לא הרים יד על מי מצאצאיו. אם עוללתי משהו שלא כשורה היה נועץ בי מבט נוזף שדי היה בו כדי להעמידני במקומי. אמי, לעומת

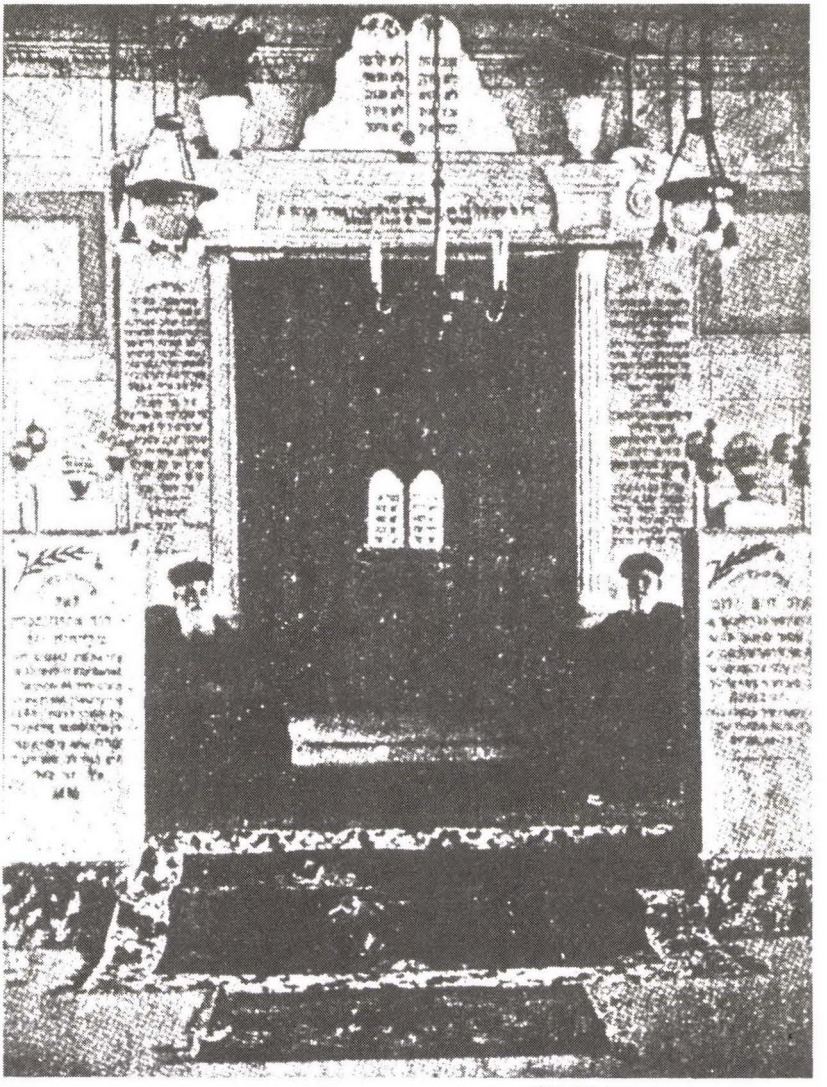
זאת, לא היססה להסיר את נעל הבית שלה ולהכות אותי בעזרתה כשפקעה סבלנותה. היה זה בעיקר כש"הגיעו מים עד נפש". אבא מעולם לא נקט בדרך זו. כאשר חזר אחי שמואל מהצבא הוא נהג לעשן בגלוי. כולם ידעו שהוא מעשן. גם אחי הבכור יהודה עישן. אבל הם מעולם לא עישנו בנוכחות אבא. עד כדי כך כיבדו אותו.

באותה מידה כיבד אבא את אביו שלו, את סבא יהודה. סבא היה אמנם יהודי דתי אבל אמונתו מעולם לא הביאה אותו לידי קיצוניות או קנאות. אבא, לעומתו, לא היה דתי אולם הוא הקפיד ללכת לבית־הכנסת בימי שבת וחג, וזאת מתוך כבוד לסבא.

בית־הכנסת השכונתי נקרא "בית־אל". רב בית־הכנסת, חיים פיפנו, נראה לנו, ילדי השכונה, כמלאך או כצדיק, בדומה לסבא. בעוברו ברחוב בדרכו לבית־הכנסת והוא עוטה גלימה שחורה היו ילדים רצים אחריו ומנשקים את ידו כמו היה איש האלוהים.

בהיותו סוחר של חומרי בניין לקח על עצמו אבא את האחריות לתחזוקה של בית־הכנסת השכונתי. בראש השנה וביום כיפור, לאחר העליה לתיבה, היו מגיעות תרומות לבית־הכנסת, או־אז נקרא אבא לתקן קיר או גג או חלון שבורים. היה שולח לשם פועלים ובעזרת חומרי הבניין שהביאו תיקנו את הטעון תיקון. לדאבוני בית־הכנסת הזה לא קיים עוד. ישנן כמה תמונות שנותרו ממנו. דמותו של הרב פיפנו חרותה בזכרוני לתמיד.

תפקיד גדול במיוחד נועד לי בחגים – בפורים ובפסח. יום קודם לחג הפורים הייתי הולך עם אבא לשוק היהודי על שם מודיאנו. שוק זה, שבנתה משפחת מודיאנו, התפרש על פני שטח רחב ידיים שתשעים־ותשעה אחוזים ממנו היו שייכים ליהודים. השוק היה במרחק הליכה מהמשרד של אבא והוא היה לוקח אותי לקנות נוביאס־אי־נוביוס, כלומר: חתנים וכלות. רוב החנויות היו, כאמור, של יהודים. במשך השנה היו מייצרים בחנויות הממתקים מרציפנים למיניהם וכן עוגות ועוגיות. לפני פורים היו מייצרים גם דמויות וחפצים מסוכר: ילדה, אשה, גבר, מגדל אייפל, מספריים, מגהץ – יצירות

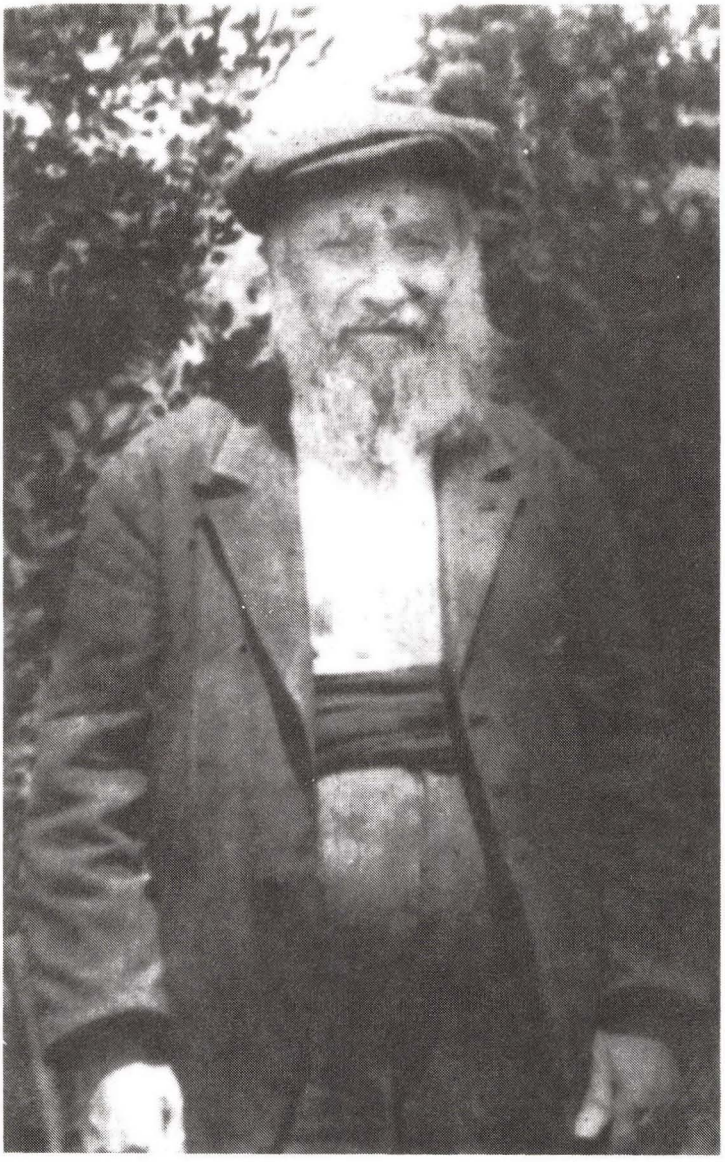

בית־הכנסת "בית אל"

מעוררות השתאות, כולן מסוכר צבעוני. לפני פורים היו בעלי החנויות מעמידים דוכנים בחזית חנויותיהם ואלה היו חגיגה לעין ולחיך. את הדמויות המסוכרות היו קונים לפי משקל. אבא היה קונה שניים־שלושה קילו ומביא הביתה. ערב החג היתה אמא מכינה מגשים אחדים מכסף, פורשת עליהם מפיות לבנות רקומות ועל המפיות מניחה עוגיות תוצרת בית וכן חלק מדמויות הסוכר, הכל בהתאם למשפחה שלה מיועד המשלוח. וכאן נכנסתי אני לתמונה: בכליון עיניים ציפיתי לרגע שיטילו עלי את תפקיד השליח. הייתי עובר מבית לבית עם משלוחי המנות, בדרך כלל מביא ומקבל משלוח מנות באותו מעמד. אם הלכתי אל משפחתו של צבי מיכאלי, שאחותו ליאונורה היתה ארושתו של יהודה אחי, ידעתי: זה עבור הבת הגדולה וזה עבור הבת השניה, חתן בשביל זאת ומספריים בשביל זאת. הוראותיה של אימי שמורות היטב בזכרוני. הייתי ממהר אל בתי ידידים עם צלחת עמוסה כל טוב ומכוסה מפית לבנה, משתדל לא לשכוח מה מיועד למי. שום דחף לצבוט מהתופינים אגב הליכה לא הטריד את מנוחתי, משום שידעתי שבשובי הביתה אקבל את חלקי. גם לנו הביאו משלוחי מנות ומנתי היתה שמורה עבורי: מכונית צעצוע או מגדל אייפל – שניהם מסוכר. בערב, בשעת הקראת המגילה בבית־הכנסת, היינו מכים עם פטיש על חתיכת עץ בכל פעם שהוזכר שמו של המן הרשע. לא היו רעשנים כפי שהיה מקובל בקהילות אשכנז אלא רק פטישים וחתיכות עץ. כמו בפורים כך גם לקראת פסח היו הכנות מיוחדות. לפני הפסח היה סבא עובר ומחפש בעזרת נר את שאריות החמץ שאמא הניחה בפינות שונות של הבית, אותן היה אוסף בנוצה מיוחדת. אמנם הכול היה נקי כבר קודם לכן, אבל רק לאחר שעבר ואסף מה שאסף נעשה הבית כשר לפסח. גם אם לא היינו משפחה דתית, הבית היה כשר למהדרין.

סבא היה איש מסורת אבל לא היה קנאי. יהודים ספרדים בדרך כלל לא היו קנאים, לפחות אלה שאני הכרתי – בני משפחה, אנשי הקהילה. סבי היה יהודי שנהג בסובלנות כלפי כל אחד; מעולם לא דחק בי: בוא איתי לבית־הכנסת. על־אף שהיה מאוד רוצה שאצטרף אליו מעולם לא כפה עלי את

הדבר.
לקהילה היתה מאפיה מיוחדת, שלקראת הפסח נאפו בה מצות עבור 56 אלף יהודי סלוניקי.
היה בבית ארגז מיוחד שנועד למצות. ימים אחדים לפני הפסח היה אבא מזעיק אלינו הביתה סבל יהודי עם עגלה, מעמיס על העגלה את הארגז המקושט במפה לבנה ויחד היינו הולכים למאפיה, עוברים בדרכנו את משרד ה"חברא קדישא", שבפיתחו תמיד ניצבה עגלה שחורה, היא המרכבה של בית הלוויות.
תחילה היו עובדי המאפיה שוקלים את הארגז הריק. לאחר מכן שאלו איזו מצה לשקול לנו – מן הקמח הלבן או מן הקמח הכהה. מובן שאבא קנה את המצות היקרות יותר שנאפו מקמח לבן. בהיותן בעלות ממדים נרחבים, היה צורך לקפל את המצות כדי שיכנסו לארגז. אבא נקב במשקל הרצוי, הפועלים שקלו את הארגז המלא, ולאחר ששילם היינו עושים את הדרך בחזרה הביתה, כשאותו סבל מוביל את הארגז המלא מצות.
סדר הפסח נחוג ברוב עם, פעם אצלנו ופעם אצל משפחת ידידים – היא משפחת מיכאל או מכל. היינו הרבה מאוד אנשים. להם היו חמישה ילדים ולהורי – שישה. כמו כן היו בסדר סבים וסבתות. כאן הכיר אחי את בחירת לבו ליאונורה מיכאל. היכרותם נמשכה שנים אחדות, ולבסוף כשהתחתנו בגיטו, לא זכו להיות בעל ואשה אלא זמן קצר בלבד. כשסבא היה קורא בהגדה היה מדקלם מתוך הזכרון. מעולם לא ראיתי אותו מרכיב משקפיים.
במשך שבוע החג נהג אבא להזמין קבלנים יוונים שאיתם עבד. הללו התארחו אצלנו ברצון, לא מעט בזכות אמא שהיתה מכבדת אותם בבומוואלוס: לביבות של מצה, דבש וביצים, מאכל תאווה גם עבור בני המשפחה וגם עבור האורחים הגויים.
בשבועות היינו יוצאים לפיקניק בחיק הטבע ואוכלים מאכלי חג מיוחדים שאמא הכינה. במיוחד אהבתי את הסוטלטש: מין פודינג מתוק מאורז וחלב שהיה מאכל תאווה. מלבד בחגים, הדתיות לא היתה ניכרת בחיינו.

סבא יהודה חנדלי

בשנת 1932, בהיותי בן שש, נכנס לתוך חיינו עניין שהעסיק את משפחתי, בדרגות משתנות של עוצמה, במשך כעשר שנים, עד שהגרמנים שמו לאל כל תוכנית – וגם את התוכנית הזו. החל מאותה שנה, כל פעם שהייתי מזדמן למשרדו של אבא הייתי שומע אותו ואת זכאי שותפו מזכירים את פלשתינה אגב דיון באפשרות של הרחבת עסקיהם.

תל־אביב היתה אז בשיא צמיחתה והשותפים השתעשעו באפשרות לקחת חלק בתנופת הבנייה. בסוף אותה שנה נשלח לפלשתינה חג'י זכאי במטרה לפתוח שם סניף של חברת "זכאי ושות' – חברה לבניין בערבון מוגבל". הכוונה היתה להעביר לאט לאט את עסקי הבניה לארץ־ישראל.

בין הדודות הרבות שהיו לי היתה דודה שרה, שאותה אהבתי יותר מכל דודותי, למרות שלמעשה לא היתה קרובתי כלל. שמואל אקוניס בעלה היה חבר טוב של אבי. הם שכרו אצלנו חדר וגרו איתנו תקופה די ארוכה. מכיוון שלא היו להם ילדים – הייתי אני הילד של שרה. אינני יודע אם בהשפעת מכתביו המעודדים של חג'י זכאי או בהשפעת התכונה הרבה בביתנו סביב עניין זה, או מכל סיבה אחרת – שרה ושמואל אקוניס החליטו לעלות ארצה. לאחר שהיה בידם הסרטיפיקאט היה עליהם להכין פספורט. לא אשכח את ביקורו של הצלם בביתנו לצורך הכנת התצלומים עבור הפספורט. בואו אלינו הפך לאירוע חגיגי. הצלם נראה בעינינו כקוסם וכל המעמד היה עליז ואפילו פורימי. הצלם הסתובב בבית מלא חשיבות, מחפש את אתר הצילומים המתאים. לאחר שנמצא – בחדר האורחים המרווח – הסיט הצלם וילונות מעשה בעל־בית, הזיז רהיטים וסידר אותם מחדש ברוב עסק. לאחר שהושיב את המצטלם התורן על הכסא שנבחר לכך, הציץ בו מבעד לעין של תיבת הצילום, חזר אל היושב מולו, נזף בו, יישר את כתפיו, סידר לו את חולצתו ותלש את סנטרו לקול צחוקם של שאר הנוכחים. הצלם לא מיהר. כבעל מקצוע המכבד את אומנותו לא קיצר בהכנות ולא ויתר ליושבים מולו עד שהפיק מהם את ההבעה הרצויה. לבסוף פקעה סבלנותם של המועמדים־לצילום נוכח רצינותו התהומית – והקרח נשבר. חבורות חבורות עמדנו בתנוחות משעשעות מול המצלמה.

יעקב חנדלי במרכז. לידו שתי אחיותיו לוצ׳ה ואידה. מאחוריהם: דודה דודון,
מימין: שרה אקוניס, משמאל: אסטרינה מאכל.

דודה שרה, שנהנתה יותר מכולנו מהאווירה העליזה, נשכבה על הרצפה והצלם מיהר להנציח את "מותה". כאשר קמה כולם הריעו לה על הסצנה וקראו: "ממש שרה ברנארד!" להפתעתנו אמר אבא גם לנו להתכונן לצילום. היה בדעתו להיות מוכן לקראת היום שבו גם אנו נעלה ארצה. לאחר שהצטלמנו כולנו, הרהיטים הוחזרו למקומם והצלם צנח על הכורסה תשוש אך מרוצה, אמא עברה בין הנאספים וחילקה עוגות מעשה ידיה ואבא נשא נאום פרידה משרה ושמואל אקוניס ערב נסיעתם ארצה. כולנו התחבקנו והתנשקנו איתם, מאחלים לעצמנו להתראות בקרוב בארץ ישראל. אולם רק אני מכל משפחתי זכיתי לשוב ולראותם בארץ, וזאת כעבור חמש־עשרה שנה מיום שנפרדנו.

כשהצילומים בידיו, הלך אבא להכין לנו פספורט. הוא אף הרחיק לכת יותר מזה: שכר מורה שילמד את הבנות עברית. משום מה אותי שחררו בקלות רבה מדי מחובת לימודי העברית. ניסיתי למחות על כך אולם אחיותי לא הסכימו להכניסני לחדרן בשעת השיעור. סקרן לדעת את אשר מתרחש שם, הייתי נעמד מאחורי הדלת ומקשיב. לאחר ימים אחדים שבהם שמעתי רק "הילד יושב על הכסא", "הכסא עומד ליד השולחן", התחלתי להשתעמם וזנחתי את מקומי שליד הדלת. אולם כעבור זמן לא רב החלו אחיותי מתלוננות שהמורה מרשה לעצמו חירות גדולה מדי בחברתן, שהוא נוהג במתירנות שגובלת בעזות־מצח בבקשו ללמד אותן מלים מגונות כגון: חזיה, מחוך, תחתונים, והמורה פוטר.

בינתיים התבסס חג'י זכאי, שותפו של אבי, בעסקי הבניה בתל־אביב והחל לשגר משם מכתבים ובהם דין־וחשבון על מעשיו בארץ. ההתכתבות בין סלוניקי ותל־אביב היתה אינטנסיבית וממושכת. פעם שלח אלינו זכאי גלויה שמאוד הרשימה אותי. בתצלום נראתה אוניה שנקלעה לסערה או עלתה על שרטון, על סיפונה מוערמים ארגזי תפוזים שחלקם התפזרו על החוף. תצלום זה עשה עלי רושם עצום. בגלויה אחרת נראו צעירות מטיילות על החוף כשהן לבושות מכנסיים קצרים ששוליהם מהודקים בגומי אל ירכיהן. אבא מאוד השתומם על השינוי שחל בטעמו של זכאי. עבור יהודי

יוון לראות בחורות יהודיות מתהלכות לאורך החוף במכנסיים קצרים נראה מאוד בלתי הולם.
לאחר שלוש שנות התכתבות פרצו בארץ מאורעות. שותפו של אבא כתב לו שאין זה הזמן המתאים לעלות ארצה ואבא קיבל את דעתו. זכאי המשיך לדבר על לבו של אבא שידחה את נסיעתו "עד יעבור זעם", כי "עדיין מאורעות דמים בארץ", וכך נדחתה הנסיעה משנה לשנה, עד שהגיעה שנת 1941, שבה נכנסו הגרמנים וכבשו את יוון.
אני עושה קפיצה ענקית בזמן, שלצערי רק בקולנוע ובספרות היא אפשרית, כדי לשוב ולסגור מעגל.
בשנת 1948 עליתי ארצה. כאשר שמע אברהם בן־נתן, בן־דוד מצד אמי, שהגעתי לארץ מיהר לבנימינה, שם שהיתי בכעין מחנה מעבר בטרם גיוסי לצבא, כדי להקביל את פני. לא הכרתי אותו, כי עלה ארצה הרבה לפני המלחמה אולם שמעתי עליו וידעתי על קיומו.
"קח חופש", אמר לי, "ובוא אלינו לתל־אביב". לאחר שנשבע־תי אמונים למדינת ישראל והתחיילתי, קיבלתי יומיים חופש אותם ניצלתי כדי להתוודע אל בן־דודי זה. הגעתי לביתו עם מזוודה חצי שבורה, החפץ היחידי שהבאתי איתי מגרמניה.
אגב שיחה אמר בן־דודי: "אתה יודע שבסמוך לכאן מתגורר חג'י זכאי. אם יהיה מספיק הגון יתן לך את חלקך ברכוש המשותף. לדעתי מגיע לך שליש. הרי הוא ואביך היו שותפים. מחר בבוקר נלך לבקרו."
בית־הקפה של הסלוניקאים שכן ברחוב הקישון. בפינת בית־הקפה התגודדו גברים אחדים סביב שולחן מרובע ושיחקו קלפים. דומה שזכאי היה הרוח החיה ביניהם. המשחק היה ער וקולני, כדרך שרק סלוניקאים יודעים לשחק. נזכרתי בפעמים הרבות בהן הלכתי עם אבא לבית־הקפה החביב עליו בסלוני־קי, שם נהג לשחק דומינו עם חבריו בעוד אני מתבונן בהם בהערצה. עם הכנסי נשארתי תקוע במקומי. לשבריר שניה נדמה היה לי שהכל שב למקומו כבעבר. חג'י זכאי, סיגריה תקועה ברפיון בקצה שפתיו וכל כולו שקוע במשחק, לא השגיח בנו. היכרתי אותו היטב. גם לאחר שהעתיק את מקום מושבו לתל־אביב היה מבקר בסלוניקי לעיתים מזומנות. אני

זוכר היטב את המתנות שהיה מביא לנו מהארץ, לרוב היו אלה מזכרות מעץ זית. כאשר הביא גמל קטן מעץ היתה זו הפעם הראשונה שראיתי חיה זו.

לא יכולתי לזוז ממקומי. נדמה היה לי שאם אצעד ולו צעד אחד כל החזיון יתפוגג. בן־דודי התקרב אל חבורת הגברים, נעמד מאחוריהם כעוקב אחר המשחק. לאחר זמן מה התכופף לאט כבדרך אגב ולחש באוזנו של זכאי: "ג'קיטו חזר." ממקום עומדי ראיתי איך משתנה הבעת פניו של זכאי. תחת הבעת הלהיטות הכמעט ילדותית לבשו פניו רצינות. הייתי בטוח שיקפוץ מכסאו, יהפוך את השולחן כדי לרוץ לקראתי במסלול הקצר ביותר ויחבק אותי כפי שעשה בילדותי כל פעם שבא לבקר בביתנו. כבר הרגשתי את החיבוק שלו עוטף אותי כאז. אולם תחת זאת הוציא את הסיגריה מפיו, סובב את ראשו קמעה והפטיר: "כמה טוב שחזרת. בפעם הבאה שתהיה בתל־אביב – תבוא לבקר", וחזר אל משחק הקלפים. פגוע עד עמקי נשמתי הסתלקתי משם ושוב לא חזרתי לראותו.

מאז הייתי מבלה את חופשותי מהצבא בביתם של שרה ושמואל אקוניס. באין להם ילדים הייתי להם כבן. שמואל היה גבר חזק, ברזלן במקצועו, דמות מאוד מרשימה בחיצוניו־תה. יחד עם הקרנת עוצמה פיסית היה בעל נפש רגישה. בשבתות, כשהיינו באים – אשתי לעתיד ואני – לאכול אצלם ארוחת צהריים, היה שמואל פותח בזמירות שבת מסורתיות שהזכירו לי את לילות השבת של ילדותי כאשר סבא היה מנצח על הזמירות שלאחר הסעודה.

לפעמים היתה דודה שרה משדלת אותי לבקר את משפחת זכאי, הרי תקופת היכרותה איתם ארוכה משלי. הם אף רמזו לה על רצונם לשדך לי את אחת מבנותיהם. אמרתי לה: "דודה שרה, אני את המשפחה הזאת לא רוצה לראות." גם אברהם בן־נתן בן־דודי נפגע כמוני. "אנחנו לא צריכים ממנו שום דבר", אמר. וכך מונח הענין הזה על לבי עד היום.

לאחר שהשתחררתי מהצבא התחלתי לעבוד בסוכנות היהודית. יום אחד הודיעו לי ששמואל אקוניס נפטר. קודם לכן, כשהבעתי את רצוני לבקרו בבית־חולים "הדסה" בתל־

אביב שם היה מאושפז, היתה דודה שרה אומרת: "מוטב שתזכור אותו כפי שהיה במיטבו." מגבר מוצק ושרירי הפך לשלד והיא רצתה שתחרת בזכרוני דמותו רבת הכוח. נעניתי לבקשתה ולא הלכתי לבקרו, ועד היום אני מצטער על כך. שרה נשארה אלמנה.

אני עצמי התפרנסתי יפה מעבודתי במגבית ובכל ביקור אצלה הייתי משאיר משהו. היא ניסתה להניא אותי מכך. "לא, ג'קיטו", היתה אומרת. "ממך לא אקח דבר." ובכל זאת השארתי לה בכל פעם מאה לירות.

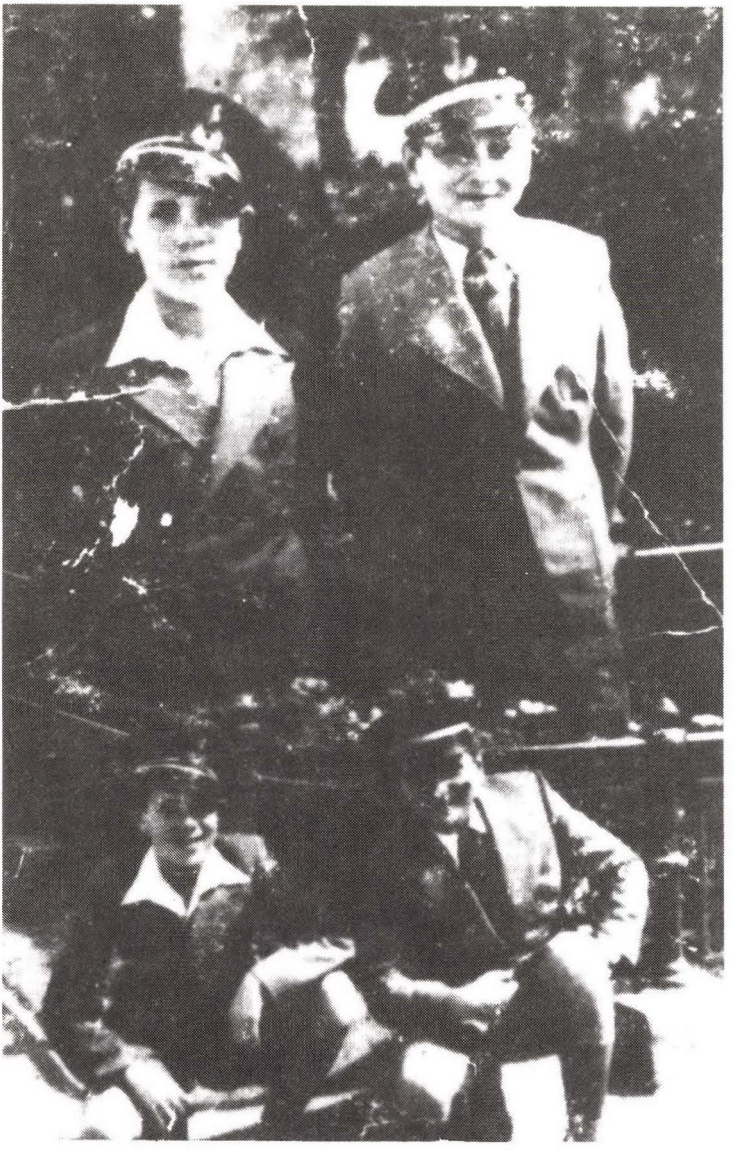
באותה תקופה עבדתי עם יהודים אמריקאים שתרמו למגבית. הייתי נוסע הרבה לארצות־הברית. בכל פגישה שלנו היתה שרה חוזרת ואומרת: "ג'קיטו, את מעט חפצי אני מורישה לך." כל תצלומי המשפחה שברשותי – הם ממנה. היא הביאה אותם ארצה עם עלייתה. תמונות אבי, אימי, אחיותי – כולן ממנה, אותן נתנה לי בהזדמנויות שונות, והיו לה תמונות נוספות. בין הדברים שביקשה להוריש לי: יאמבולה, מין שטיח עשוי שיער כבשים בצבע אדום ששימש כיסוי למיטות, אותו הביאה איתה מסלוניקי. גם בביתנו היו כיסויים כאלה. לא היתה משפחה יהודית שלא השתמשה בשטיחים אלה לכיסוי המיטות. היא אמרה: "היאמבולה שלך."

באחת הפעמים בהן שהיתי בארצות־הברית בשליחות המגבית דודה שרה נפטרה, ואני לא ידעתי על כך. עם שובי ארצה הלכתי כדרכי לבקרה. דפקתי בדלת דירתה. מישהו זר הופיע בפתח ואמר "כן" נרגז. היה זה בחור צעיר בגופיה ספוגת זיעה. היתה מבוכה. לרגע חשבתי שהתבלבלתי בכתובת. הצצתי מעבר לכתיפו וראיתי שהדירה כמעט ריקה. עמדו בה רק מיטה של תינוק וארגז של פרי הדר כארון. שני מזרונים היו מונחים על הרצפה.

"סליחה", גמגמתי. "זאת לא... נדמה לי... דודה שלי גרה כאן באיזה מקום..." אמרתי.

"היא כבר לא גרה כאן יותר, מצטער", אמר האיש וסגר את הדלת. עברתי משכנה לשכנה. כל אחת פתחה לי כדי סדק ופלטה בקול מתחסד: "דודתך נפטרה. לפחות לא סבלה, המסכנה. לא היית כאן."

"היכן חפציה", שאלתי.
"חפצים?" הרימה השכנה את כתפיה. "תשאל את השכנה מלמטה. אולי היא יודעת."
"מה עם התמונות", אני שואל את השכנה מלמטה. "אולי לפחות אלבום התמונות נשאר." גם היא לא ראתה ולא שמעה. כנראה חילקו ביניהן השכנות את חפציה של הנפטרת ואת התצלומים השליכו.
סמוך למות בעלה קנתה דודה שרה חלקת קבר לידו, היא שילמה ל"חברה קדישא" את כל חובותיה כך שביום מותה לא תפול למעמסה על איש. את דודה שרה הכרתי מאז שנולדתי ועד שנפטרה. בכל השנים הללו היתה לי כאם.
אחד המאורעות המשמעותיים ביותר בילדותי היה הצטרפותי לבית־הספר. עם כניסתי לבית־הספר היהודי "בנבנישתי" נפתחו בפני אפשרויות בילוי חדשות שלא שיערתי את קיומן והאופק שלי התרחב – לאו דווקא הודות לכשרונם של המורים אלא הודות לכושר ההמצאה של חברי החדשים, איתם גיליתי עולמות חדשים, מרתקים – בין אם זו שלולית בחצר עזובה ובין אם זה שפת הים. כל יום עם הכנסנו בשערי בית־הספר היה השלט "בנבנישתי" מקדם את פנינו ומתחתיו, ביוונית, המלה "חינוך", שרק לאחר עלייתי ארצה הסתבר לי שזו מלה עברית. ספק אם מישהו מסגל המורים ידע את פשר המלה הזו, משום ששפת הלימוד בבית־הספר היתה ספרדית, לא עברית ולא יוונית.
את עיקר ענייני מצאתי מחוץ לכותלי בית־הספר. הייתי ילד חברותי, מלא מרץ וסקרן, התחברתי בקלות גם עם ילדים וגם עם מבוגרים, כך שהיו לי שותפים רבים להרפתקאותי. בימי הקיץ היינו יורדים לאחר סיום בית־הספר אל שפת הים, מסתובבים בנמל, מתידדים עם מלחים ונענים להזמנתם לשיט קצר בסירות שלהם הריקות עתה לאחר שפרקו את מטענן. לעיתים היו המלחים משאילים לנו סירה קטנה ואנחנו היינו משיטים אותה בים הכחול. פעם אחת קפצתי מהסירה למים ולרוע מזלי פגע בי חרטום הסירה ושבר אחת מצלעותי. מעוצמת המכה כמעט התעלפתי ובקושי רב משו אותי חברי מהמים. זמן רב שכבתי בבית עם צלע שבורה. מדי יום היה בא

המחבר (מימין) בן 12, בחברת צדיקו מאכל (1939)

ידידי הטוב ראול שאלתיאל כדי לנגן לי באקורדיון ולהנעים לי את שעות השכיבה הארוכות.
עד שקרתה התאונה הייתי ממתין לו מדי יום בסבלנות עד שגמר את שעורי האקורדיון שלאחריהם היינו יוצאים לשחק יחד. בימי החורף היינו משיטים דלת עץ מעל בור גדול שהצטברו בו מי גשמים. אגב שיוט על הדוברה המאולתרת ברחבי ה"אגם" דימינו עצמנו לכנופיית שודדי־ים. סרטי ארול פלין שהיו פופולריים באותה תקופה עוררו את דמיוננו להעתיק את עלילותיהם אל תוככי השכונה.
לאחר ארבע שנות לימוד בבית־הספר היהודי "בנבנישתי" הוחלט לשלוח אותי לגמנסיה עירונית יוונית. בבית־ספר זה רכשתי חברים חדשים שהיו שותפים להרפתקאות חדשות, והאופק שלי התרחב עוד יותר. שלא כמו בבית־הספר היהודי, שבו שפת הלימוד היתה ספרדית, היתה כאן שפת הלימוד יוונית. בבית־ספר זה למדתי להכיר את "הברית החדשה", שהיתה חלק מתוכנית הלימודים. בשיעורי הדת היתה לתלמידים היהודים הזכות לצאת מהכיתה ולחזור אליה רק בגמר השיעור. ואולם מתפילת הבוקר לישו אף אחד לא היה משוחרר. הודות למשפחה המיוחדת שבה גדלתי ועקב המבנה החברתי המיוחד שמשפחתי היתה חלק ממנו יכולתי לעבור בלא קושי ממעגל המשפחה למעגל בית־הספר, מספרדית ליוונית, מהחברה היהודית לחברה היוונית, כשכל אלה משולבים זה בזה ללא הפרד.
בשכונה שבה גרנו התגוררו אנשים אמידים, רובם יוונים, מיעוטם יהודים, שיחסי שכנות טובים שררו ביניהם. היה לנו בית גדול ובו שישה חדרים. שלוש אחיותי גרו בחדר אחד, אני גרתי עם שני אחי הבוגרים בחדר אחר, סבי התגורר בחדר משלו ולהורים היה חדר משלהם. עד שעלו ארצה התגוררו שרה ושמואל אקוניס באחד החדרים, כך שהבית תמיד המה מאנשים. חברי – גם היהודים וגם הגויים – אהבו להתארח אצלנו. היוונים שהתחברו אלינו היו ממשפחות מבוססות. היוונים ידעו שהמשפחות היהודיות שבשכנותם הן משפחות מאוד תרבותיות ולכן לא התנגדו לכך שלילדיהם יהיו חברים יהודים.

היה לי חבר טוב, יווני, שכמעט כל יום יצאתי איתו יחד מבית־הספר. בחג הפסחא, כשהילדים היווניים היו נוהגים לעבור ולשיר לפני כל בית מתוך תקווה שבעלי הבית יתנו להם ביצה אדומה, חתיכת עוגה או אפילו כסף, הציע לי אותו חבר: "בוא נלך יחד". אמרתי: "אתה הרי יודע שאני יהודי. מה לי ולזה". והוא אמר: "למי איכפת. נשיר ואולי נזכה בביצים ועוגות." וכך עשינו. הוא לא גילה לאיש שאני יהודי. אבל בחג המולד, כאשר היה מזמין אותי לראות כיצד מאמינים אורתו־דוקסים שורפים ברחבת הכנסיה בובה בדמותו של יהודה איש־קריות, היו הורי מזהירים אותי: "הערב אתה נשאר בבית".

יום אחד קרא לי אבי ואמר: "בני, אתה כבר לא ילד. בעוד חודש תהיה בר־מצווה." לא התעניינתי בדת. ידעתי שאני יהודי, שהבית יהודי, שסבי יהודי דתי, אבל היהדות שלי מעולם לא חייבה אותי למעשה כלשהו. היו לי כל מיני עיסוקים בראש – הים, החברים – והיהדות לא היתה אחד מהם. ופתאום אבא מזכיר לי את היותי בר־מצווה! שתקתי. "עליך ללמוד לקרוא את ההפטרה שלך בעברית". נבעתתי: בעברית?! "אבא", אמרתי. "אתה זוכר שאחיותי התחילו פעם ללמוד עברית?" הזכרתי לו את המורה הפרטי ששכר עבורן. "אם הן לא הצליחו ללמוד את השפה הזו – איך אצליח אני ללמוד עברית בזמן כל־כך קצר? עזוב, אבא, אין לי ראש לזה." באותו זמן הצטרפתי לשבט צופי הים, תנועת נוער יהודית שבסיסה היה באחת מקומות המגדל הלבן, והייתי נתון כל כולי לפעילות הצופית.

"תעלה לתורה למען סבא, בני. בשבילו זה חשוב. גם אני משקיע מאמצים בשיפוץ בית־הכנסת שלנו בית־אל בעיקר בשביל סבא."

"אבא" אתה הרי יודע כמה אני אוהב את סבא – – – "

"אז תעשה את המאמץ לכבודו?" הנדתי בראשי לאות הסכמה ואבא אמר: "כדי להקל עליך הרב יכתוב את מלות הפרשה העבריות באותיות יווניות." כעבור חודש התקיים טקס העליה לתורה. מן הטקס זכורות לי רק עיניו הקורנות

של סבא וכן סוכריות הקונפיטס – סוכריות שקדים לבנות וורודות – שזרקו עלי הנשים מעזרת הנשים תוך שהן לוחשות לאימי: "מי יתן ותזכי לחתן אותו". יותר לא זכרתי משום שעיניי התמלאו דמעות של התרגשות.

אולם עד שתזכה לחתן אותי דומה שגרמתי לאמא לא מעט עוגמת נפש. היא קיוותה להיות אם של תלמיד מצטיין והנה אני מחליף בתי־ספר בתדירות שאינה לרוחה. כעבור שנתיים של לימוד בגמנסיה העירונית אבי היה סבור שאין זה בית־הספר המתאים עבורי. הוא תלה את אי־הצלחתי בלימודים בצפיפות הרבה בכיתה, ולכן העביר אותי לבית־ספר פרטי מאוד יוקרתי. בבית־ספר זה חויבו התלמידים ללבוש בלייזרים ומכנסיים כחולים ועניבה, כמנהג הקולג'ים האנגלים. שפת הלימוד היתה יוונית. השפה השניה – בבית־ספר זה וביוון כולה – היתה צרפתית. מאוחר יותר, כששהינו במחנות ההשמדה, עזרה לנו הצרפתית ביצירת קשר עם יהודי בלגיה וצרפת שהגיעו לשם לפנינו.

עם המעבר לבית־הספר היווני הפרטי השתנה מעט סדר העדיפויות שלי. דברים שבעבר יחסתי להם חשיבות – הפכו למשניים בחשיבותם ואת התעניינותי החלו לתפוס נושאים חדשים. התחלתי להרגיש את עצמי "גבר צעיר", כבר "לא הייתי ילד", כפי שאבי אמר לי בהיותי בר־מצווה. עתה הרביתי להופיע במפגשים חברתיים והתחלתי להתעניין במין השני, כלומר: באחיותיהן של חברי, וחברי גילו עניין רב באחיותי ובחברותיהן, על־אף שהיו מבוגרות מהם. הבית תמיד שקק בני נוער, חברי וחברותיהן של אחיותי, שמכולן זכורה לי נינון העצובה, חברתה של לוסי (לוצ'ה), אחותי האמצעית. אמה של נינון היתה גרושה והיה לה חבר יווני, גוי. האם היתה אשה מאוד יפה. מכיוון שאת רוב זמנה הקדישה לבילויים ולא נשאר לה זמן לבת שלה, היתה נינון מרבה לבלות אצלנו. למעשה היא גרה אצלנו. ממנה שמעתי שבביתה מדברים רק צרפתית, כיאה ליהודים מהמעמד הגבוה. אמה של נינון פנתה אליה רק בצרפתית וזה היה למורת רוחה. במשפחתי ידעו צרפתית אבל בבית דיברנו רק לאדינו. נינון מאוד העריכה את אמי והיתה קשורה אליה כאל

אם מאמצת. קשה היה לי להבין אז איך אפשר להיות כל־כך יפה ובה־בעת כל־כך עצובה.

שלושה חודשים לאחר היותי בר־מצווה, ב־28 באוקטובר 1940, פתחה איטליה הפאשיסטית בהתקפה על יוון. עשר יחידות של חיילים יווניים, שגויסו בחיפזון, מיהרו לעבר הגבול האלבני. בין המגויסים היו 4,000 מיהודי סלוניקי. אחד מהם היה אחי שמואל. בעוד יהודה, אחי הבכור, היה פקיד צנוע, גם במראהו וגם באופיו, ולא היתה בעיה לשחד את הרופא הצבאי שיתן לו "פטור" מהצבא בגין הפלטפוס שלו, היה שמואל גבר בנוי לתלפיות, מעין שמשון הגיבור. בעיני הנער שלי היתה דמותו המופתית ראויה לחיקוי והערצה.

על־אף שהיו דלים בחיילים ובנשק שברו היוונים את קו החזית והדפו את האויב האיטלקי עד למרכז אלבניה. חלקם של החיילים היהודים בניצחון זה לא היה מוטל בספק. מתוך 550 נכי מלחמה תושבי סלוניקי, 186 היו יהודים, ביניהם אחי. חודש לאחר שהתגייס פונה אחי הפצוע לבית־חולים צבאי באתונה והוא מעוטר באות גבורה על אומץ לבו במערכה. מדי יום הייתי כותב לאחי הגיבור מכתב, ביוונית, כמובן, ולפעמים היה משיב לי ומספר על ההתקדמות בהחלמתו ועל חבריו לחדר בבית־החולים.

גם חבילות שלחנו לו. עד שיום אחד חזר, צולע אך גיבור, ובשובו זכה לקבלת פנים שארכה שבועות אחדים. לאחריהם פשט את מדיו וחזר להיות אזרח.

אחי שמואל לא היה החייל הראשון שראיתי. שלושה חודשים לפני פרוץ המלחמה התגייס צבי מיכאלי לצבא היווני. מכיוון שהבסיס שלו שכן בקרבת מקום היינו סדיקו (צדיק), אחיו של צבי, ואני הולכים מדי יום לבקר אותו בבסיס.

עד שהגרמנים פלשו ליוון היתה צליעתו של אחי העדות היחידה למלחמה המתחוללת באירופה. לכאורה הכל נראה שקט, לכאורה נראה היה שילדותו של ילד יהודי, שנולד למשפחה מבוססת בעיר נמל יהודית משגשגת, תמשך באין מפריע ושדאגות שגרתיות של פרנסה ומחלה ועניינים שבינו לבינה יהיו דאגותיהם העיקריות של האנשים, ואמנם כך היה לזמן מה.

צבי מיכאלי (מאכל) בחברת שתי אחיותיו ליאונורה ומרי (1938)

יום אחד הוזמנו לחתונתה של הנכדה הבכורה של סבא. אחיו הבכור של אבא נקרא אליהו ואחיו הצעיר נקרא יצחק. בין יצחק לשלמה אבי היתה דודה שאף שמה כשם אמי דודון. היחסים בין אבא לבין אחיו היו טובים, אולם הם גרו בשכונה מרוחקת שרובה יהודית וכאמור המזל האיר פנים לאבי בעוד שאר בני משפחתו לא הצליחו כמוהו. הם היו אנשים פשוטים שעבדו קשה לפרנסתם. הם היו בעלי סוסים והתפרנסו מהובלה. מספר המכוניות היה מועט ורוב התחבורה התנהלה באמצעות עגלות וסוסים.

עבור סבא יהודה היה זה מאורע מיוחד ועל־אף גילו המופלג לקחנו אותו איתנו לחתונה. אבא הזמין מונית ונסענו כולנו למקום השמחה. היתה זו חתונה סלוניקאית מסורתית, בה הוצגו לראווה המתנות שהחתן הביא ואלה שהביאה הכלה. לבסוף, כאשר התפזרו האורחים ואנחנו עמדנו לחזור הביתה אמא אמרה לסבא: "הנה נכדתך הבכורה נישאה. מדוע לא תשאר ללון לילה אחד בבית בנך הבכור." תחילה סבא סירב אבל מכיוון שהיה חלש ועייף – התרצה. כולנו חזרנו הביתה ושכבנו לישון. בשעה שלוש לפנות בוקר התדפק מישהו על הדלת.

סבא היה בעל מום בעקבות תאונה שהיתה לו בעבודתו בבית הקברות, כשאבן מחצה את רגלו, ומאז שהכרתי אותו הוא נעזר במקל הליכה. ובכן, הסבא הזה בן התשעים הלך ברגל מהשכונה היהודית המרוחקת ועד ביתנו, וזאת רק משום שלא יכול היה לוותר על שינה במיטתו. כשפתחה אמי את הדלת נדהמה לראות את סבא והוא מצונף ומדולדל כפקעת סמרטוטים כאילו קטן במשך הלילה.

"נונו יהודה", קראה בתדהמה. "מה קרה?"

"אני זקוק לפינה שלי", לחש כמצטדק. הקשר שלו לאמי, כלתו, ולמשפחה היה כל־כך חזק שאפילו לילה אחד לא יכול היה לישון מחוץ לביתה.

מאז אותו לילה הלך ונחלש, דמותו הלכה והתמעטה, שוב לא היתה אמא מוציאה לו את השרפרף הקטן כדי שישב בחזית הבית ויתחמם בשמש הבוקר. אך על אף גופו שנחלש נשאר מוחו צלול באורח מופלא וזכרונו כאילו התחדד, היה דולה

סיפורים ממעמקים שקודם לכן לא הגיע אליהם.
סבא זכה ליהנות משמחה אחת נוספת. בסוף 1941, ואולי תחילת 1942, נבחר אבא להיות "חתן תורה". רק לאחר עלייתי ארצה למדתי את משמעות הביטוי. אמרו אז: "חתן תורה" – מתחתן עם התורה. עקב היותו תורם קבוע לבית־הכנסת שלנו "בית־אל" שמור היה לאבי מקום קבוע, מקום של כבוד, לא רחוק מספר התורה. כאשר הייתי מתלווה אליו לבית־הכנסת ויושב לידו במקום השמור רק לו – הייתי מרגיש גאוות־ילד אמיתית. והנה לרגל המינוי הגיעו אלינו הביתה רבים מראשי הקהילה ונכבדיה. שבוע לפני המועד טרחה אמא בהכנת הכיבוד. אמא היתה טבחית ואופה מומחית שהוציאה מתחת ידה מאכלים ודברי מאפה ערבים לחיך. גם כל המי־ומי מקרב באי בית־הכנסת "בית־אל" הגיעו לחגוג איתנו. אנשים בירכו את אבא, הגברים שתו איתו ראקי־אוזו־עראק והנשים הביעו את התפעלותן משפע הכיבוד. יותר משאני הייתי גאה באבי – היה סבא גאה בבנו. הושיבו אותו בכורסת הכבוד, גוף קטן ומצומק, וכל האורחים עברו על פניו ובירכו אותו. למברכיו השיב במנוד ראש עייף. אני התייצבתי מאחורי הכורסה, מוכן לשרתו. כעבור זמן קצר התעייף סבא מההמולה ורמז לי באצבעו שאגש אליו. "ג'קיטו", לחש באוזני, "מספיק לי. קח אותי מפה." היה זה יום חורף. היו לי עוזרים "נושאי־כלים" מבין הילדים האורחים. רמזתי להם והם עזרו לי לגרור את כורסתו של סבא לחדר השינה שלי.
הבטתי דרך החלון. באותו בוקר שבת היה הים סוער במיוחד וקודר. אף אוניה לא נראתה שטה במרחביו. המגדל הלבן אף הוא נעשה סלעי וקשה עורף. הילדים שסייעו לי להביא את סבא לחדרי לא חזרו אל הוריהם החוגגים אלא התקבצו סביב סבא כמו בימיו הטובים וביקשו: "סבא, ספר לנו סיפור."
חדר זה היה כעת כולו שלי, לאחר ששני אחי יצאו מהבית. סבא החל מספר בלאדינו על רב חובל שהפליג מאחד האיים כשעל סיפונו אוצר אותו התכוון להוביל בחשאי אל – – – ולפתע, באמצע הסיפור, השתתק. שתיקתו היתה תמוהה. אמרנו: "נונו, מה קרה אחר־כך? תמשיך." עיניו מזוגגות וגופו קפוא הושכב סבא במיטתי. רופא שהוזעק לביתנו קבע שסבא

לקה בשבץ. כעבור מספר ימים נפטר.
סבא זכה להיקבר בבית־הקברות העתיק של סלוניקי ששימש את הקהילה היהודית במשך יותר מ־400 שנה. אבא בנה על קברו מצבה מפוארת, כעין פירמידה, אותה ניתן היה לראות מכל פינה מפינות בית־הקברות. כאשר לקח אותי אבי לראות את המצבה שהקים אני זוכר שבתחילה לא הצלחתי להבין כיצד צמח מגופו הכמוש של סבא מבנה שמתפרץ בגאון מתנשא.
סבא הוא היחיד במשפחתנו שזכה לקבורה יהודית. ולפי האמונה יזכה לקום עם תחיית המתים. אבל אבא ואמא ובני העיר סלוניקי שעפרם נזרק אל נהר הסולה, האם יקומו לתחייה? כן. הנה אני מחיה אותם לשעה קלה כשאני מעלה את זכרם למען אתם, ילדי, תכירו אותם.

סלוניקי 1941–1943 (ד"ר קורץ)

סלוניקי היתה הקהילה היהודית הגדולה ביוון. בעת שנכנסו אליה הגרמנים ב־9 באפריל 1941, היו בה 56 אלף יהודים ולהם 16 בתי־כנסת וכן 20 בתי־תפילה קטנים; שלושה מוהלים וכשלושים רבנים מצוינים במידותיהם ובחכמתם, וכן מוסדות תמחוי פעילים כגון "ביקור חולים", "מתנות לאביונים", ספריות רבניות קהילתיות ופרטיות שהכילו אלפי ספרים; כמו כן פעלו בעיר עיתונים יהודים ואגודות ציוניות ומעל לכל – בית־עלמין עתיק שבו היו קבורים כחצי מיליון מתים. קהילה זו בת אלפיים השנה היתה במאות השנים האחרונות, למן גירוש ספרד ב־1492, מרכז היהדות הספרדית העולמית.
ב־9 באפריל כבשו הגרמנים את סלוניקי, כאמור, וב־27 בחודש נכנסו לאתונה. חודש לאחר מכן חולקה יוון לשלושה אזורי כיבוש: הגרמנים שלטו במקדוניה ובירתה סלוניקי; האיטלקים שלטו על מרכז יוון ובירתה אתונה והבולגרים שלטו על החלק הצפון־מזרחי של יוון הגובל עם בולגריה.
בשנה הראשונה לשלטונם היו מעשי התעללות, השפלה ורצח

שרירותי מעשים של יום יום. המשבר הכלכלי שפקד את המדינה בעקבות הכיבוש גרם להיעלמם של מצרכי מזון בסיסיים, לגידול באינפלציה ובספסרות ולדילדול קופת הקהילה. אם בימים כתיקונם היו רבים מיהודי העיר נהנים מסיוע מקופת הקהילה – הרי עתה היו המונים אלה צפויים לאימת רעב. במשך שנה זו עדיין לא הונהג אף חוק מחוקי הגזע. על־אף תנאי החיים הקשים מנשוא עקב השתוללותם האכזרית של השליטים החדשים, עדיין החיים התנהלו בשקט יחסי.

"שקט יחסי" זה בא אל קיצו עם פרסום פקודה, לפיה על כל היהודים שמגיל 19 ועד 45 להתייצב ב"כיכר החירות". הדבר בא כרעם ביום בהיר.

הפקודה פורסמה בעיתון ולא צוין בה מטרת הריכוז. אולם עד מהרה נודע שמטרתו רישום לצרכי גיוס כוח עבודה זול עבור הקבלנים מילר וטוט. תשעת־אלפים מבוגרים התאספו ב"כיכר החירות" ונאלצו לעמוד שם בחום הלוהט של אמצע יולי, למן השעה שמונה בבוקר ועד לשעה שתיים אחר הצהריים. ולא עוד אלא שהיתה זו שבת. מי שניסה להתגונן מפני השמש בעזרת כובע או עיתון או משקפי שמש – ספג מכות רצח. כפו על הגברים לקפוץ, להתהפך, להתגלגל על הארץ, להתפלש בעפר, לבצע תרגילים נלעגים, המטירו עליהם מהלומות, יריקות וגידופים. רבים נפגעו מהשמש, התמוטטו בשל ההתעללות ונפלו מתים, כל זאת לעיניהם של נשות הגרמנים שעקבו אחר מעשי האכזריות מן המרפסות הסמוכות וליוו אותם ברעמי צחוק. מבני משפחתי איש לא נפגע באותו מעמד משום שאבי היה מעל לגיל הנדרש, אני הייתי מתחת לגיל, אחי שמואל היה משוחרר עקב נכותו ויהודה פשוט התעלם מהצו. כולנו נסגרנו בבית. אולם ראינו את האנשים שחזרו משם אחר־הצהריים ושמעתי את סיפורי הזוועה שסיפרו. שבת זו כונתה "השבת השחורה". מכאן והלאה החלו הדברים להתגלגל במהירות לקראת ביצוע הפתרון הסופי של יהודי סלוניקי.

ארבעה ימים נמשכה ההרשמה לעבודות הכפייה, בהם נאלצו להרשם אלפי יהודים. מבוגרים שלא שוחררו או שלא יכלו

לפדות את עצמם מצאו עצמם בכבישים, במכרות ובמחצבות, עובדים למען הצבא הגרמני. תנאי החיים של הפועלים היו כל־כך מזעזעים שרבים מהם גוועו ממחלות ורעב. הגרמנים הבינו שפועלים אלה אינם מסוגלים לעבודת כפייה ושתפוקתם היא חסרת־ערך. והם המליצו לחייב את המגוייסים לשלם דמי כופר ובכסף שיצטבר יוכלו לשלם לפועלים מקצועיים מאזורי ההרים ומהאיים, אנשים שרגילים בעבודות קשות. לאחר חישוב קצר הוחלט שכופר כולל בסך שלושה וחצי מליארד דרכמות יספיק אולי למטרה זו. משמחה ועד הקהילה על גודל הסכום הציעו הגרמנים ששני מליארד וחצי ישולמו במזומנים ותמורת המליארד הנוסף יעקלו הגרמנים לצרכי הצבא את בית־הקברות היהודי. היהודים שוחררו מעבודות־הכפייה תמורת פדיון של שני מליארד וחצי דרכמות, אותו היתה הקהילה חייבת לשלם בשיעורים מוסכמים מראש עד ה־15 בדצמבר אותה שנה (1942).

ואולם ב־6 בדצמבר, משחסר סכום פעוט להשלמת סכום העתק – פלשו לבית־הקברות המוני פועלים ובעזרת מעדרים ובולדוזרים שברו את המצבות וגרסו אותן לחצץ. וכך הפך בית־קברות בן ארבע־מאות שנה למחצבת שיש ענקית, הפתוחה לכל בנאי ומנהל עבודה שהצטיידו בשייש מן ההפקר. לא הייתי עד להרס המצבות, בתוכם המצבה של סבי, אולם קראתי על כך בעיתונות היוונית הפאשיסטית שדיווחה על המעשה בהנאה גלויה. לאנשים מכובדים שהיה בידיהם די כסף לשחד את הגרמנים ניתנה, כמובן, הזכות להעביר את עצמות יקיריהם. לרוב יהודי סלוניקי לא ניתנה אפשרות זו.

הפרשה הטראגית של עבודת הכפייה פקחה את עיני היהודים. הם הבינו שהחרב מונפת כעת מעל ראשי כולם, אולם לא רבים חשבו על אפשרות הימלטות. רוב היהודים היו חסרי אמצעים. האמידים עדיין השלו את עצמם שהכסף יענה את הכל. חלק מהם, הפחות שאננים, ניסו לעבור לאתונה שהיתה באזור הכיבוש האיטלקי. חוסר היוזמה בכיוון זה נבע מכמה גורמים: בסלוניקי לא היה קיים ארגון מחתרתי. בין סלוניקי לבין מרכזי ההתנגדות הפריד מרחק גדול וצעירים שרצו לברוח – לא הכירו את פעילי המחתרות השונות ולא ידעו אל

מי לפנות; גורם מרכזי נוסף: הדביקות המשפחתית. רוב הצעירים העדיפו לדבוק במשפחתם תחת לחפש לעצמם פתרונות הצלה. יוצא מכלל זה היה ראול שאלתיאל ידידי הטוב והנאמן ואחיו אלפרדו.

אביו של ראול שיחד את אחד מפועלי הרכבת על מנת שיסכים להחביא את שני בניו בתוך ערימת הפחם של הקטר וכך הגיעו בשלום לאתונה. באתונה היה יותר קל להסתדר משום שהאיטלקים היו יותר מתונים מהגרמנים ביחסם כלפי היהודים. הידידות בין ראול לביני שרירה וקיימת עד עצם היום הזה. יתכן שאביו היה יותר ליבראלי מרוב האבות הספרדים; יתכן שראה את הנולד. אינני יודע. אינני יכול לשפוט את אבי. ובעובדה: תשעים ותשעה אחוזים מיהודי סלוניקי נהגו כפי שנהג אבי. אבא נהג כפי שאביו חינך אותו, ואביו נהג כפי שאביו שלו חינך אותו. מרכזיותה של המשפחה ושל האב הפטריארך לא היתה מוטלת בספק, גם כאשר החרב היתה מונחת על הצוואר.

אחי שמואל, גיבור מלחמת יוון־איטליה, היה יכול למצוא מקלט בעזרת ידידיו הגויים. הרי נלחם לצידם. אין לי ספק שהיה יכול למצוא את דרכו להרים ושם להצטרף לפרטיזנים. אבל הרהור שכזה כלל לא עלה על דעתו. כי האפרוחים הולכים בעקבות אביהם, באופן מלוכד. כך זה היה במשפחות הספרדיות.

יתכן שחברים של אבי, קבלנים יוונים וימאים, באו להציע את עזרתם. אך בעובדה: פניות אלה לא שינו את מהלך העניינים. לא הרחק מביתנו היה קסרקטין של חיל הים היווני. מבין המלחים היה מלח יווני שהתיידד איתי. יתכן שהסיבה לקשר איתי היתה משיכתו לאחיותי. ילדה יהודיה לא התקרבה לגבר גוי, אבל הגוי נמס למראיה. אותו מלח היה בן בית אצלנו. היה בא בכל פעם בתואנה אחרת – פעם כדי לשאול מגהץ ופעם כדי לסייע לאמי. הוא היה אדם טוב. פעם אחת אמר לאבי: "כל הסיפור על עבודת־הכפייה לא מוצא חן בעיני. העניין לא יגמר בזה. מי יודע מה זוממים הגרמנים לאחר שיגבו את המס המחפיר שהטילו על היהודים." הוא בא מאי קטן המרוחק כשש־מאות קילומטר מסלוניקי. הוא אמר לאבי: "מר חנדלי,

מספר חודשים לפני שנלקחו לגיטו (1942): שני מימין – המחבר;
עוד בתמונה ראול שאלתיאל וחיים קטן

בנך בחור צעיר, הוא שולט ביוונית. אקח אותו איתי הביתה, ולאחר המלחמה ישוב להיות בנך." אבא לא רצה לשמוע. הפטריארכליות היתה מוטבעת בו ובנו עמוק. גם אני עצמי לא הייתי מוכן להיפרד מאבא.

בחמשת החודשים שעד בואם של שליחי אייכמן להנהיג את חוקי הגזע (ב־6 בפברואר 1943) החרימו הגרמנים באופן שיטתי כדרכם את רכושם של היהודים; תחילה החרימו את בתי הקולנוע מידי בעליהם היהודים; אחר־כך את מפעלי

הנייר והקרטון של סלומון כהן; אחר־כך נלקחו שוק הירקות ודוכני היהודים נמסרו לגויים. אחר־כך הוחרמו בתי־החרושת והמחסנים הענקיים לכלי נפחות ומסגרות של האחים אלבו; לאחר מכן הוחרם רכושם של סוחרי הברזל ובתי המסחר לכלי זכוכית וחרסינה; במשך כחודש שלם העבירו משאיות גרמניות את הרכוש שנמצא בהם.

יום אחד נכנסו הגרמנים והחרימו את כל חומרי הבניה שהיו במחסן חומרי הבניין של אבא. הם באו עם מכוניות משא והעמיסו עליהן כל מה שהיה בחצר של "זכאי ושות'" – ברזל ומלט ולבנים.

לא נשאר דבר. לא אשכח את פניו של אבא באותו יום כאשר חזר משם לבשר לנו את הידיעה והוא שחוח כאדם שחרב עליו עולמו.

לאחר שרוקנו את קופת הקהילה, שדדו את אוצרותיה, השתלטו על נכסיה ורוששו את אנשיה בשלו עתה התנאים, מבחינתם של הגרמנים, להתחיל בביצוע הפתרון הסופי.

ואמנם ב־6 בפברואר 1943 הגיעה לסלוניקי ועדה של שירות הבטחון (S.D.) כדי להנהיג בה את חוקי הגזע. לשם כך היו הנאצים זקוקים לדמות ציבורית מכובדת שתתווך בינם לבין הקהילה. לא עברו אלא יומיים והם מצאו את אשר חיפשו: ד"ר קורץ, הרב הראשי של יהודי סלוניקי.

ד"ר קורץ, יליד פולין, חניך וינה, המבורג וברלין, הגיע לסלוניקי בשנת 1933 בעקבות הזמנת ועד הקהילה שם. עד אז היו רבני סלוניקי רבנים אורתודוקסיים, דתיים מאוד, והקהילה חיפשה רב ייצוגי שישמש כמתווך בינה לבין השלטונות היוונים. ביחוד הורגש בחסרונו של מתווך שכזה בטקסי ההשבעה של החיילים היהודיים שהתגייסו לצבא היווני. לפני גיוסם היו החיילים היוונים נשבעים אמונים למדינה בטקס ממלכתי שהתנהל על־ידי נציג הרשות הממלכתית. בעיקרו היה זה טקס דתי בנוכחות אישיות כנסייתית. הוא היה מברך את החיילים החדשים והם היו נשבעים לצלב. בסלוניקי היו הרבה חיילים יהודים ונחוצה היתה אישיות יהודית שתנהל עבורם את טקס ההשבעה. נכבדי הקהילה חשו צורך בדמות שתבוא בדברים עם המוסדות הממלכתיים ותייצג את

הקהילה. וכך הגיעו אל הרב קורץ. שלושה חודשים לאחר בואו כבר נשא דרשה בלאדינו וביוונית ומי ששמע אותו אז מעיד שהיה זה נאום מרשים ביותר.

כאשר כבשו הגרמנים את סלוניקי היה הרב בשליחות באתונה. הוא נעצר שם וגורש לווינה, באשמה שכביכול דיבר בגנות מדינות הציר, בהרצאה שהשמיע באתונה, ושכביכול שלח משם לקהילות יהודיות בארץ־ישראל, מצרים, אנגליה וארצות־הברית מברק מחאה בעקבות הפצצת כנסיית סופיה בסלוניקי. אותם שמונה חודשים שבהם שהה בווינה, למן חודש מאי 1942 ועד חודש דצמבר 1942, לוטים בערפל. לו עמדו לרשותי די אמצעים הייתי מקדיש אותם כדי לגלות היכן שהה ד"ר קורץ באותם שמונה חודשים ומה עשה במהלכם. באחד ממסמכי "יד ושם" נאמר שנלקח למאסר בווינה עקב מחאתו כאמור לעיל: אולם היתכן שרב ימחה על הפצצה של כנסיה? זה בלתי מתקבל על הדעת. וגם אם היה ל"אשמתו" זו יסוד – מדוע לשלוח אותו לווינה לריצוי עונשו? והרי על "פשעים" יותר חמורים מזה היו הגרמנים כולאים בבתי־סוהר בסלוניקי ובאתונה.

דעתי היא שמווינה הועבר ד"ר קורץ למחנה הריכוז מטהאוזן, שם עבר שטיפת מוח. אמרו לו: "אם אתה רוצה לחזור ולהתר־אות עם אשתך וילדיך – תשתף איתנו פעולה." רק כך ניתן להסביר את שהייתו התמוהה באוסטריה ואת שיבתו התמוהה עוד יותר. והרי ישנם בתי־סוהר ביוון. את אלה מבין היהודים שהתנגדו לספק לגרמנים את מבוקשם הכניסו לבית־סוהר בסלוניקי ואילו את ד"ר קורץ העבירו לווינה. על שמונה חודשים מחייו איננו יודעים דבר. כשחזר, בדצמבר 1942, מינו אותו לראש היודנראט.

לפני שהחל בתפקידו כינס ד"ר קורץ את עובדי הקהילה ובנאום קצר שהשמיע באוזניהם אמר, בין השאר, שבגרמניה אין מחסור בלחם ובחמאה, וכי יש די מזה בשביל כל האוכלו־סיה. "תסתכלו עלי", אמר. "האין פני טובים לאחר שחזרתי ממחנה ריכוז ליד וינה?"

ב־6 בפברואר 1943 הגיעה לסלוניקי, כאמור, קבוצה של שישה נאצים, ששמם כבר יצא לשמצה כשונאי יהודים

ברוטאלים, במטרה להשליט בה את חוקי הגזע. יומיים לאחר מכן נקרא הרב קורץ, מעתה גם ראש היודנראט, אל הגסטאפו כדי להיפגש עם חברי אותה ועדה. כאשר יצא משם כעבור שעתיים – חיוורון מוות כיסה את פניו. הוא הביא לידיעת חברי המועצה את תוכן ההוראות החדשות, שעיקרן: החובה לשאת טלאי צהוב והחובה להתרכז בגיטו. כמו כן נאסר על היהודים להשתמש בתחבורה ציבורית; נאסר עליהם להופיע ברחובות ובככרות ציבוריים; נאסר עליהם להשתמש בטלפון פרטי וציבורי; כמו כן הוטלה על היהודים החובה לסמן את החנויות והבתים שלהם בשלטים "עסק יהודי" או "בית יהודי".

כדי לעמוד בדרישת הגרמנים לגבי ביצוע התוכנית – של ענידת הטלאי וריכוז היהודים בגיטו – עד ל־26 בפברואר 1942 (כלומר: שלושה שבועות מיום מתן ההוראה), גייס הרב קורץ כל מתנדב שהיה בנמצא. ביניהם הייתי אני. המטרה היתה: עריכת מיפקד ורישום של יהודי העיר.

הלימודים בגמנסיה הפרטית שבה למדתי – כבר לא היו סדירים, המצב בכללותו היה בלתי יציב. שרדה אי־ודאות באשר לעומד להתרחש. החלה ראשית ההתארגנות של המחתרת היוונית. מדי פעם שמענו על פעולות חבלה שבוצעו על־ידי המחתרת. יום אחד בא מישהו מהקהילה וביקש מהתלמידים המובטלים שנתנדב למבצע מאוד דחוף הקשור בקהילה. מוקד המבצע – בבית ועד הקהילה. מה מהות המבצע – לא ידענו.

הגענו כמה נערים ונערות, תלמידים מתנדבים, לבית ועד הקהילה והתייצבנו בפני הרב קורץ. הוא אמר שמוטל עלינו תפקיד חשוב. באין כוח אדם למילוי המשימה החשובה הוא פונה אלינו שנסייע לו. הוא חזר והדגיש את הדחיפות של העניין, לאחר מכן הודה לנו על רוח ההתנדבות שגילינו והפנה אותנו אל הפקיד האחראי, כל זאת ביוונית רהוטה.

הפקיד האחראי חילק אותנו לזוגות, בידי כל זוג הפקיד חבילת טפסים. התפזרנו בשכונות. במהלך עריכת המיפקד נפגשתי בפעם הראשונה בחיי עם מחזות של עוני משווע, בשכונות שלא ידעתי שהן קיימות, ואם שמעתי על שכונה

כלשהי – מעולם לא ביקרתי בה. אבי מעולם לא לקח אותי לשם ודודי לא גרו בשכונות הללו. אני ובן־זוגי עברנו מבית לבית, בכל בית קיבלו אותנו בסבר פנים יפות. משראו שאנו ילדים ממשפחות טובות, מלובשים היטב ובעלי נימוסים מייד נתנו בנו אמון. רשמנו את הפרטים של כל משפחה ומשפחה – שמות האב, האם והילדים, תאריך הלידה שלהם, מקום מגוריהם, עיסוקם וכו'. בערב היינו חוזרים לבית ועד הקהילה, מוסרים את הטפסים הממולאים לפקיד האחראי ומקבלים חבילת טפסים חדשה.

מבצע הרישום ארך חמישה ימים. כאשר כל הטפסים היו ממולאים, ביקשו שנסייע גם במיונם.

ישובים ליד שולחנות ארוכים עסקנו בהעברת הפרטים מן השאלונים אל תעודות זהות מקרטון. היו אלה חתיכות קרטון שצבען צהוב. הצבע שלהן נחרת היטב בזכרוני. הכיתוב בתעודות אלה היה בגרמנית וביוונית. לכל טופס היה מספר, אותו היה עלינו להעתיק לתעודת הזהות. בנוסף לתעודת הזהות היה גם טלאי של מגן דוד צהוב. על המגן־דוד הצהוב היה מספר, אותו מספר שהיה רשום בתעודת הזהות. על כל אחד מאיתנו הוטל להעביר את הפרטים שאסף בטפסים אל תעודות הזהות. וגם אז עדיין לא ידענו ולא הבנו מה המטרה של המיפקד ולא העלינו בדעתנו איזה שימוש ייעשה בתעודות החדשות. לעולם לא אוכל לסלוח על שתמימותנו נוצלה לצורך כל־כך נפשע.

נתפרו מאה־אלף כוכבים צהובים בקוטר של עשרה סנטימטר. תשעים־אלף מהם סומנו במספרים. שניים־שניים סומנו במספר אחד – מ־1 עד 45,000. המספרים מ־1 עד 1000 נועדו לעובדי הקהילה, לחברי המועצה ולנכבדי הקהילה. השמועות אמרו שיהודים מן הסריה הזו יהנו מזכויות מיוחדות. לד"ר קורץ נמסר מספר 1 ולאלבלה, ראש המשמר האזרחי היהודי, משתף הפעולה המושחת, ניתן מס' 2.

כל יהודי מבן חמש ומעלה נתחייב לשאת טלאי, אחד על הג'אקט ואחד על המעיל, גם ברחוב וגם בבית. במקביל החלו אנשי ה־S.D. לסמן גבולות לגיטו. שני אזורים הוקצו לריכוז היהודים: האחד במרכז העיר והשני בשוליה. כמו כן הוקם

מעין משמר אזרחי יהודי שיפקח על ביצוע הפקודות. שוטרים אלה נשאו על זרועם סרט צהוב שעליו כתוב ביוונית ובגרמנית: "שוטר יהודי".

במשרדי הרבנות הראשית והקהילה שררה פעילות קדחתנית. עבדו שם יומם ולילה במטרה לגמור הכל בדייקנות ובזמן שנקבע: חלוקת הטלאים וסידור היהודים בגיטאות. לשם כך גויסו כל בעלי הכישרון מקרב הפקידים, הבנקאים ועובדי המינהל. עבדו שם עד לשש־עשרה שעות ביום. צוותי העובדים רדפו אחד את השני בלי הפסקה, ועדות וועדות־משנה ניסו לספק את האדונים הגרמניים ולשאת לפניהם חן וחסד. לאחר שמסרנו את הטפסים שלנו – הוחל במיפקד הבתים. הכל נעשה כך שכל יהודי ישא את הטלאי ושכל אחד ישוכן בגיטו. הכל פעל בשיטה ובסדר מופתי, ויותר מכול – במהירות.

ועדת ה־S.D. דאגה להמריץ את השירותים ודרשה למסור לה באופן מתמיד רשימות קטלוגיות של רכוש. היתה זו מלחמת עצבים שמטרתה להחזיק את עובדי הקהילה במתח. כדי לספק את תביעות ועדת ה־S.D. היו מגדילים מדי יום את מספר העובדים, כולם מתנדבים. עד מהרה הגיע מספרם למאות. ד"ר קורץ היה מדרבן את חבר עובדיו ומפקח בעצמו על המלאכה. הוא צעק והתרגז, ההתרשלות הקטנה ביותר היתה מעבירה אותו על דעתו. הוא נמצא בכל מקום וידו היתה בכל, מתאמץ לבצע ללא דופי את הנדרש, להוכיח דייקנות, לעולם לא להסס ולא לדחות.

בהיותו אדם עקשן שפעל על דעת עצמו ולא קיבל עצה משום איש, היה חוזר ומשנן שהוא "זקוק לעבודה ולא לרעיונות־ועצות". דומה כאילו מחשבה אחת קיננה במוחו: איך למלא ב"דייקנות" את פקודות אדוניו האכזריים. הוא לא מש מן הטלפון, שבאמצעותו זרמו בלי הרף הוראות ותביעות חדשות. כאשר התרחק מן המכשיר לדקות ספורות, כדי לסעוד את סעודת הצהרים, הציב ליד המכשיר את אחד הפקידים הבכירים של הקהילה. יום אחד צלצל הטלפון סמוך לשעה שתיים בצהרים, בצדו השני של הקו היה הנאצי ברונר. מאחר ולא שמע את קולו הרועד של הד"ר קורץ, אותו היה

רגיל לשמוע, יצא ממעונו בדחיפות ורץ אל בית ועד הקהילה, שם הצליף במגלבו בפקיד ובחבר מועצה שבמקרה הזדמנו למקום. בקול רועם, כשפיו מלא קצף, הודיע שאסור ששירותי הקהילה ישבתו, וכי פקידיה חייבים לעמוד על המשמר כל שעות היום והלילה.

חיזוק לטענותי מצאתי בספרו של א. רקנטי "זכרון סלוניקי" (כרך א) דף 264:

ההאשמה הכי גדולה שמאשימים בה את ד"ר קורץ היא שגייס מאות בחורים לערוך מיד את רשימת 50,000 היהודים, לייצר מאה אלף טלאים, להכין שלטים וכו', ובכלל, שעזר בכל כוחו לבצע את ה"אקציה" של הצוררים תוך מאה שעות. הוא היה צריך להאריך בעיקר את עבודת הרשימות במשך חודשים, ולתת זמן לבחורים ולבחורות לברוח, כמו שעשו במקומות אחרים. לדעתי לד"ר קורץ אכן הגיעו השמועות שהגרמנים משמידים את היהודים, ואולי אף היה ידוע לו קיום תאי הגאז אלא שלא רצה להאמין בכך, וחשב שזו רק תעמולה אמריקאית. הוא שיתף פעולה כי חשב שהגרמנים יוקירו את ההכנעה ויובילו את היהודים אם לא לקרקוב, לפחות למחנות יותר נוחים. אין ספק שגם גורלו שלו וחיי אשתו ובנו השפיעו על כל העניין, כיוון שחזרו והבטיחו שלא ייגעו בו ובמשפחתו, אם יישמע להוראות. וכן היה, שבגלל שיתוף הפעולה שלו נשלח הוא ומשפחתו למחנה ברגן־בלזן והוחזק שם בתנאים נוחים, ולא למחנה השמדה. לא כן הרב הקדוש ר' חיים חביב, ומשפחתו שהיתה בסלוניקי, כולם הושמדו. על הרב חביב נאמר זכר צדיק לברכה ועל ד"ר קורץ אפשר לומר לכל היותר – מיתתו כפרתו. כל המצדיק את מעשיו של ד"ר קורץ חוטא ל־45,000 קדושי סלוניקי. זאת היא אמת שאין להרהר אחריה.

נדמה שלולא הלהיטות של ד"ר קורץ, לולא עוורונם של הסובבים אותו, לא היתה ועדת ה־S.D. מסוגלת לבצע את מזימתה במהירות כזאת ובהצלחה כזאת. לא היינו מודעים

להרדמה כזאת של חשדות וחששות, לסבילות ולהשלמה עם הגורל; אילולא כן יתכן שמספר אנשים היו מעלים על דעתם אפשרות של הימלטות.

עשרות הצעירים שכן העלו אפשרות זאת בדעתם מימשו אותה לאחר ה־14 בפברואר 1943, כאשר הגרמנים נקטו אמצעים קשים נגד היהודים, כגון החובה לגור באזורים מסוימים בלבד, ענידת טלאי צהוב, איסור שימוש בתחבורה ציבורית, עוצר בשעות הלילה ועוד. הבריחה לאזור הכיבוש האיטלקי לא היתה מאורגנת והיא גברה, כאמור, החל בפברואר 1943. ההצטרפות של יהודי סלוניקי לפרטיזנים היתה גם היא ביוזמה עצמית ולא בחסות הקהילה. שני נציגי ארגון "החזית לשחרור לאומי" (EAM) הציעו לנשיא הקהילה ורבה הראשי, הד"ר קורץ, שצעירי סלוניקי יצטרפו לפרטיזנים שבאזור הכיבוש האיטלקי. ואולם הרב קורץ לא השיב לפנייתם. קבוצת אנשי EAM באוניברסיטת סלוניקי הקימה מנגנון להעברת סטודנטים יהודים לאזורי הפרטיזנים ולהגשת עזרה למשפחות לברוח לאזור האיטלקי. בסך הכל הגיעו כ־250 צעירים סלוניקאים אל הפרטיזנים. כאשר יהודי סלוניקי רוכזו בגטו הוקמה בעיר ועדה להצלתם בראשות המטרופוליט גנאדיוס. כאשר הציע הלה את עזרתו לקורץ, לא ידע הרב מה לענות. גנאדיוס התרשם שהרב "זהיר מאוד".

לעומתו הרב של אתונה, הרב ברזילי, לא הראה שום היסוס כאשר נדרש להציל את אנשי קהילתו. באוקטובר 1943, לאחר שקהילת סלוניקי כבר לא היתה קיימת, לאחר שמוסו־ליני נפל והגרמנים השתלטו על יוון כולה, הם ניסו להביא לחיסולה של קהילת אתונה באותו אופן שעשו זאת בסלוניקי – באמצעות רבה הראשי. עם כניסתם לאתונה קראו אליהם הנאצים את הרב ברזילי ודרשו ממנו מה שדרשו מהרב קורץ שמונה חודשים קודם לכן: שיספק להם רשימות מדויקות של היהודים. קהילת אתונה מנתה בסך הכל ארבעת־אלפים נפש. הרב ברזילי טען: "אין בידי רשימות, הן נשרפו." אמרו לו: "תכין רשימות חדשות." והוא טען: "לשם זה דרוש לי זמן. עליכם לתת לי זמן." אמרו לו: "אין זמן. עליך לספק את הרשימות תוך 24 שעות." והוא אמר: "זה לא אפשרי. אם

אתם רוצים – קחו אותי." אמרו לו: "יש לך 48 שעות לספק לנו את הרשימות." באותן 48 שעות העביר הרב ברזילי את הידיעה מפה לאוזן. אמנם הוא כבר ידע על הנסיון של סלוניקי, אבל הוא לא מכר את נשמתו לגרמני. הוא אמר: "כל אחד לגורלו". לו אמר ד"ר קורץ דבר דומה: "כל אחד לגורלו", לו רמז ברמז קל לאותם חברי ועד הקהילה: "תראו, אנחנו אבודים. אמנם דורשים מאיתנו את זה־ואת־זה אבל – איש לגורלו. ננסה לספק לגרמנים את מבוקשם אבל במקביל ינסה כל אחד את מזלו", היו אנשים מחפשים מפלט – אם בעזרת אנשי חיל הים, כפי שהוצע לי, אם בעזרת דייגים וסירותיהם הקטנות שהבריחו בלילה יהודים לטורקיה, ואם בעזרת אנשי הכנסיה. הרב ברזילי הזהיר את אנשי קהילתו הקטנה ורבים מהם ברחו להרים, כולל הוא עצמו ובני משפחתו. בסלוניקי כולנו הלכנו שבי אחרי אותם נאומים מבטיחים של הד"ר קורץ, וזה כואב לי יותר מהכל. מי שהתיימר – כמוהו – להכיר את העם הגרמני היה אמור לדעת שבסוף יקחו גם אותו. כל זמן שאתה משתף פעולה – אתה רצוי. ברגע שסיימת את תפקידך – כבר אין צורך בך.

היה מפקד משטרה שפעל בעצה אחת עם ד"ר קורץ. שמו היה חסון. כשהחגורה התהדקה סביבו הוא ברח לאלבניה. לאחר המלחמה חזר לסלוניקי. יהודים שהכירו אותו מסרו אותו למשטרה. נערך משפט פומבי שבסופו נדון חסון לתלייה. לפני ביצוע גזר הדין התחרט על מעשיו וביקש להיקבר כיהודי, אבל בקשותיו נדחו והוא נקבר באיזה אי בודד. אני מעריך שלו ד"ר קורץ לא היה נפטר מטיפוס זמן קצר לאחר השחרור – היו מעמידים אותו למשפט.

היהודים קיבלו את הדין ואמרו להסתגל למצב, בעוד ועדת ה־S.D. מתקדמת בשיטתיות לקראת הגשמת תוכניתה: שכונת הברון הירש, שהוקמה חמישים שנה קודם לכן מכספי נדבתו של הברון הירש כמקום מחסה לפליטי שריפה ששרפה את שכונתם, כותרה וסוגרה בחומת קרשים גבוהה. זה היה ב־3 במרץ 1943. בשכונה זו, ששכנה בקרבת תחנת הרכבת, גרו בעיקר בני דלת העם. ב־4 במרץ נוספה לחומת העץ גדר כפולה של חוט־תיל, בה נפתחו שלושה שערים – שניים

לרחובות שונים ואחד – לתחנת הרכבת. איש לא ידע מה פשר ההפרדה הזו.
למחרת, ביום שישי 5 במרץ, נאסר על התושבים של אותו הרובע לעבור את השערים הללו. מכאן ואילך היו כלואים. על בניין סמוך הועמדו בחיפזון מקלעים וזרקורים. במשך יומיים נשארו תושבי המחנה הזה, שהוקם באופן פתאומי כל־כך, ללא מזון, ורק למחרת, בשבת, הורשתה מועצת הקהילה לספק להם מצרכי מזון.
וכך, חודש בלבד לאחר שהגיעו לסלוניקי שישה מבכירי ה־S.D. כדי להשליט בה את חוקי הגזע – חודש אחד בלבד! – היו יהודי העיר, משוללי רכוש ומשוללי זכויות, מרוכזים כולם – חלקם במחנה הריכוז שבפרבר הברון הירש ורובם בסניפים של אותו פרבר – מוכנים להיות מוסעים ליעד לא ידוע.
באותו יום שישי, 5 במרץ, נתן ד"ר קורט הוראה להדביק את ההודעה הבאה: "אחינו בני ישראל נקראים לשמור על השקט וקור־הרוח ולא להיגרר לבהלה, גם לא לתת אמון בשמועות מדאיגות שאין להן יסוד. ימשיך כל אחד לעסוק בעסקיו בשלווה. ישליך כל אחד את יהבו על ראשי הקהילה."
לנוחותם חילקו הגרמנים את העיר לארבעה אזורים. חלק אחד – את שכונת הברון הירש שבמרכז העיר – הפכו, כאמור, למחנה הסגר. שלושה חלקים אחרים הפכו לסניפים של הגיטו, שלא היו מוקפים גדרות. אותנו הוציאו מהבית שלנו, שהיה ממוקם בשכונה שרובה יוונית, וביתנו נמסר לגרמנים. איפשרו לנו לקחת כמה חפצים, כגון שולחן וכסאות, ועברנו לגור בסניף של הגיטו בדירתו של יהודי, כולנו בחדר אחד.
בבוקר הורשו היהודים לצאת מסניפי הגיטו משעה מסוימת, אבל הושתו עליהם הגבלות ואיסורים שכבר הוזכרו לעיל.
בקרב הקהילה נפוצה השמועה כאילו מטרתם של הגרמנים לסייע לנו להגיע לקרקוב, ושהקהילה היהודית שם ממתינה לנו בכליון עיניים כדי לארח אותנו. השמועה אמרה שהם ממתינים לנו בזרועות פתוחות. אבי היה מבין אותם מאה אנשים שקיבלו את המספרים שמאחד עד מאה. כזכור את המספר 1 קיבל הרב קורץ. ומדוע נכלל אבא בין בעלי הזכויות היתרות שקיבלו את המספרים שבין אחד למאה? משום

שהתנדב לבנות את הנדרש עבור הקהילה. עם המעבר של היהודים לגיטו התעוררו צרכי בניה מיוחדים, שלביצועם התנדב אבא: מטבח לנצרכים, מגרשים לאחסון סחורות וכו'.
לאבא היה חשוב להגיע לפולין "מצויד". כדי להכין את עצמו כראוי לקראת שהייתו בקראקוב רכש כלי בניה, כגון פלס, כף בנאים ופטישים שונים. "אנחנו נוסעים לפולין", אמר. "חשוב שיהיה לנו מקצוע." במו עיני ראיתי אותו קונה את המכשירים השונים שהיו אמורים לשמש אותו בעבודתו בפולין. גם מכרינו עשו כמיטב יכולתם להתכונן ל"חיים החדשים" בניכר. המסחר קיבל אז תנופה בלתי רגילה. יהודים השתדלו להשיג בגדים חמים, גרביים, נעליים, מיזעות, נעלים חורפיות, מגפיים. הסחורה המבוקשת ביותר היתה תרמיל־גב חזק. כדי להשיג את כל אלה מכרו אנשים תכשיטים, זהב ורהיטים. מכונת תפירה "זינגר" הוחלפה בבגד תחתון של צמר, מיטת ברונזה ניתנה בעבור נעליים.
והנה היום המר והנמהר הגיע. השמועות הנוראות הפכו לוודאות. ביום ראשון, 14 במרץ, ציווה ה־S.D. על הרב הראשי לכנס את כלואי מחנה ההסגר שבפרבר הברון הירש אל בית־הכנסת של הפרבר ולהודיעם על נסיעתם הקרובה לקרקוב. האסיפה נערכה בשעה אחת־עשרה בבוקר. איש מבין הנוגעים בדבר לא נעדר. כולם הקשיבו לדברי הרב שאמר: "הקהילה הגדולה בקרקוב תדאג לכם. כל אחד ימצא תעסוקה לפי טעמו, כשרונו, ידיעותיו ונסיונו בחיים." הנוכחים פרצו בבכי. כיוון שעוד נותרו כמה מכשירי טלפון בתוך המחנה שבפרבר הברון הירש אנשים השתערו עליהם כדי להודיע ולהיוועץ ולבקש הסברים – –
למחרת, ב־15 במרץ, בשעה 11 בבוקר, התאספו כל תושבי מחנה הברון הירש, 2,800 נפש, כדי לצאת לדרך. באותו יום הוקף פרבר נוסף על־ידי שוטרים יהודים ויוונים, שנתנו לתושביו ארכה של עשרים דקות לפינוי בתיהם. למחרת, ביום שלישי, 16 במרץ, הגיע תורם של תושבי השכונה שכינויה "בית הנתיבות הקטן", הקרובה מאוד למחנה הברון הירש. כתוצאה מהמצוד בשתי שכונות אלה נתמלא שוב מחנה ההסגר שבפרבר הברון הירש, שהמשלוח הראשון רוקן אותו

מיושביו. ב־17 במרץ יצא המשלוח השני ושוב נתרוקן מחנה הברון הירש, כדי להתמלא עד מהרה ביושבי הפרבר רז'י־ורדאר.
בשונה מגיטו ורשה או מגיטאות אחרים שבהם שהו היהודים מספר שנים, השהייה במחנה הברון הירש ארכה רק ימים ספורים. ויתכן שעקב זה ניתן לכנות את המקום מחנה מעבר. לדעתי גדרות התיל והזרקורים שהקיפו את המקום וכן תנאי החיים המזעזעים בתוכו הם מסימני ההיכר של גיטו, על אף השהות הקצרה בו.
בזו אחר זו הוקפו איפא השכונות היהודיות ותושביהן הועברו למחנה הירש ומשם לקרונות. רוב יהודי סלוניקי כבר שולחו לפולין. בקרב הנותרים החלה עתה תסיסה. התנהלו ויכוחים לגבי התנהגותו ועמידתו של קורץ. אנשים גינו אותו בפה מלא. האשימו אותו בצייתנות יתרה, בהתרפסות, בפתיות שגילה במגעו עם ה־S.D., בחוסר אומץ, בחוסר עין חדה ותפיסה מהירה, שלא הבין דבר מהמתרחש ולא ראה את הנולד. במקום לעודד בריחה – מנע אותה על־ידי הטפותיו לאופטימיות, והרי הוא זה שהיה חייב להזעיק את העם.
ב־17 במרץ התייצבה לפני הרב משלחת של היהודים הנותרים שהעמידה בפניו שאלות נוקבות. הוא הודיע שיסביר את הכול בפני הציבור היהודי בבית הכנסת דלוס־מנסטרליס, כלומר: בית־הכנסת של האנשים שבאו ממינסטיר, בשעה ארבע אחר הצהרים. בשעה שלוש כבר היה בית־הכנסת מלא. אנשים חיכו בחוסר סבלנות ובחרדה, קיוו למילת עידוד. והנה פתח ד"ר קורץ את פיו ואמר: "יש להזדיין באומץ ובסבלנות. אני משבח אתכם על המשמעת שלכם ועל אורך הרוח. אני מבקש מבעלי האמצעים שבינינו שיעזרו להלביש את חסרי האמצעים על מנת שכולנו נגיע אל מקום מושבנו החדש מצוידים כראוי – –" הוא דיבר על התנאים הטובים השוררים בקרקוב. הקהל לא נתן לו להמשיך בדבריו. שריקות בוז וגידופים קטעו את דבריו והוא נאלץ להמלט משם בחסות שרשרת של שוטרים יהודים שהקיפה אותו. אבי ואני היינו נוכחים באותה אסיפה מבישה. אבא האמין לדברי הרב והיה משוכנע שאכן סופנו לזכות במנוחה ונחלה.

כל יומיים־שלושה היה יוצא משלוח של 3,000 מבני קהילת סלוניקי אל הבלתי ידוע. הנשארים היו נתפסים לאשליה שאולי יזכו להקלה. והנה, לפתע נפסקו המשלוחים. עברו כמה ימים ולא קרה כלום. בגיטו פרצה שימחה. היה חודש אדר, חודש פורים... אולי זה נס? יום אחד נפוצה שמועה שטורקיה הצטרפה למלחמה לצד בעלות הברית. אנשים החלו להתעו־דד, ללחוץ ידיים, להתנשק בהתלהבות. כעבור יום־יומיים גם שמועה זו התגלתה כשמועת שווא.

והנה נודע שהגרמנים מגייסים אנשים לעבודות כפייה עבור הצבא הגרמני, במקומות שונים ברחבי המדינה. ערב אחד הופיעו ד"ר קורץ וחברי מועצת הקהילה בפרבר 151 והעבירו לתושביו את הידיעה. הם המליצו ליושבי השכונה להתגייס לגדודי עבודה גרמנים והבטיחו שמשפחות המתנדבים לא יגורשו עם קהל המגורשים לפולין ושהקהילה תדאג לצרכיהם. אלא שאיש לא האמין עוד לדבריו.

למחרת, ב־24 במרץ, שמו אנשי ה־S.D. הסגר על פרבר זה וכן על הרחובות הסמוכים ותפסו גברים מגיל 16 ועד גיל 60. רבים הספיקו להסתתר או להימלט, אולם יותר מאלף מבוגרים גויסו ונשלחו למקומות שונים, שם צורפו אל שבויים פולנים ורוסים שעבדו בבניית מסילות ברזל ותחנות רכבת. אליהם צורפו בהדרגה צעירים שהוצאו ממשלוחים שנועדו לפולין. לפני כל משלוח נערכה סלקציה במחנה הירש. היו אלה בעיקר רווקים שנתלשו מן המשלוחים המיועדים לפולין. עד מהרה נוכחו הצעירים הרווקים שעדיף המסע לקרקוב, שם יעסוק כל אחד בעבודה המתאימה לנטיותיו, על פני עבודת הכפייה ביוון. כדי להבטיח שלא ילקחו לעבודות הכפייה היה עליהם להתחתן.

בהלת חתונות אחזה בנוער. תחילה נערכו בגיטו שבפרבר הירש וב"סניפים" שלו כעשר חתונות ביום. אך המספר הלך וגדל ועד מהרה הגיע למאות חתונות ביום. כל אחד מצא בכך יתרון לעצמו: לבחור היה נדמה שנפטר בכך מעבודת הכפייה והבחורה מצאה לה מגן ומשען. אחי יהודה התחתן עם חברתו־משכבר ליאונורה מיכאלי, אחותו של צבי. גם אחי הגיבור שמואל התחתן. וכן אחותי הבכורה פרלה. אינני זוכר

את שם חתנה, רק את פניו אני זוכר. כמעט לא היה זמן להתכונן לחתונות. הכל נערך כל־כך מהר שלא הספקנו לעכל את האירועים. תוך שבוע נערכו במשפחתנו שלוש חתונות.
כעבור שבועיים הגיע תורנו להישלח למחנה הברון הירש.
בחמש בבוקר פלשו יחידות המשמר האזרחי לרחובות הרובע שבו גרנו. בבתים קמה מהומה שאין לתארה. שוטרים של המשטרה היהודית קירבו לבתים עגלה שעליהן הועמסו נשים, זקנים ותינוקות. אנחנו הצעירים הלכנו ברגל. צרורות, חבילות מזון, זקנים ותינוקות הושלכו בערבוביה על העגלות. אנשי המשטרה הגרמנית היו מרביצים במאחרים, בועטים בהם וצועקים: "כלבים יהודים!" רק פונו הבתים ומייד עטו עליהם יחידות חיילים והוציאו את תכולתם לעיני המפונים: רהיטים, שטיחים, מזוודות, ערימות לבנים, כלי אוכל, תמונות – הכל הועמס על משאיות גרמניות. מייד לאחר מכן הסתערה על הבתים הריקים להקת שודדים מקומיים וכילתה את הנותר: ספרי קודש וחול, כלי מטבח וחפצי בית שונים. התהלוכה צעדה לעבר מחנה הריכוז שבפרבר הברון הירש. ליד השער המתינו כעשרים שוטרים שהובילו אותנו לתוך גדר התייל.
לפני הישלחם לפולין שהו כאן המגורשים ימים אחדים בצריפים מתמוטטים ומסריחים.
למחרת החליף אבא את הכסף שהיה ברשותו – לזלוטי. השער היה 33 זלוטי עבור אלף דרכמות. תמורת כספו קיבל אבא המחאה. יהודים, פקידי בנק לשעבר, הכינו את ההמח־אות הללו, שנועדו להשלות את ההולכים למוות. ההמחאה בידו, היה אבא מוכן לנסיעה.
ב־9 באפריל נפגש ד"ר קורץ עם ראליס, ראש ממשלת יוון, וניסה לדבר על לבו שיפעיל את השפעתו למען ימירו הגרמנים את משלוח יהודי סלוניקי הנותרים בהגלייתם לאחד מאיי יוון. למחרת, ב־10 באפריל, נענש על העזתו זו ונעצר במשרדי הקהילה. בדיוק ארבעה חודשים לאחר שהתמנה ליודנראט, הורד ד"ר קורץ ממעמדו כראש הקהילה וכרב ראשי. יהודי בשם אלבלה התמנה במקומו לראש הקהילה והרב חיים חביב נועד להיות המנהיג הרוחני.
ד"ר קורץ ומשפחתו שוכנו במקום נוח יחסית, בגיטו שבפרבר

הברון הירש. בזמן שהותו שם לא נגעו בו הגרמנים לרעה. ביוני 1943 הועבר, יחד עם עוד 820 נכבדים ובני משפחותיהם, למחנה ברגן־בלזן שבגרמניה. ושוכנו שם בחלק המיועד לאנשים מכובדים, ביניהם בעלי אזרחות ספרדית. שלושה חודשים לאחר שחרור המחנה בידי הצבא הבריטי נפטר ד"ר קורץ מטיפוס. בתום המלחמה חזרו בני משפחתו ליוון.

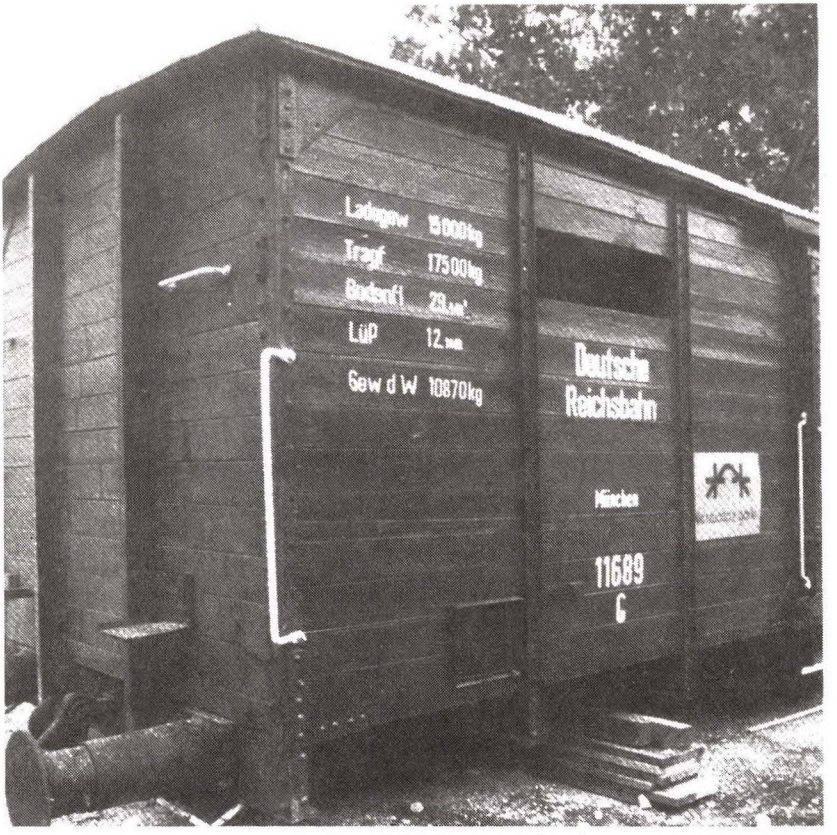
בחמישה משלוחים שיצאו מסלוניקי בחודש מרץ וכן בתשעה משלוחים שיצאו בחודש אפריל ובשניים שיצאו בחודש מאי – נשלחו לאושוויץ 42,830 יהודים.

בגהינום (15.4.1945 – 7.4.1943)

כ־500 מטר מגיטו הברון הירש שכנה תחנת הרכבת. בתחנת הרכבת המתינו לנו כעשרים קרונות סגורים וחתומים, מלבד הקרון האמצעי שהיה פתוח. לקרונות אלה נדחסו יצורי אנוש חפים מפשע – ילדים, נשים הרות, חולים, זקנים, צעירים ומבוגרים. ימי הסבל בגיטו והשהייה במחנה הברון הירש הפכו אנשים אלה לעדת מיואשים. שפתיהם לא דובבו אף תלונה, מושפלים עד דכא ואילמים מרוב סבל הועלו על הקרונות ושם גובבו אחד על השני, 70־80 בקרון, וזאת לקול צרחותיהם של אנשי המשטרה המקומית שגבר עם בוא ראש הגסטפו לפקח על הפינוי. "שנל! שנל!, צווחו, כדי לזרז את המאחרים. המון המשולחים הלך והצטופף בתוך הקרונות המטונפים. בחוץ עקבו אנשים אדישים אחרי מחזה זה שהיה קורע לב. נשמע קול עמום של נעילת בריחים, לאחר מכן חריקות מפתח בתוך מנעולים – וניתן הסימן לזוז. קצין הגסטאפו שניהל את הפינוי באדישות ובחומרה התקרב אל הממונים עליו כדי לשמוע מפיהם דברי שבח על אופן מילוי חובתו.

הקטר צפר והרכבת החלה לנוע לאיטה. היה זה בשבעה באפריל, 1943. סגורים ולחוצים נפרדנו מהמולדת בלי יכולת לראותה. איתנו בקרון היו: ידידינו, בני משפחת מיכאל; צדיק, או סדיקו, בן גילי, חברי הטוב, אחיו של צבי, לא היה איתנו. זמן מה קודם לכן נלקח עם גברים נוספים למחנה עבודה ומאז נעלמו עקבותיו. יחד איתנו היו משפחות נוספות וכמובן שלושת הזוגות הצעירים של המשפחה שנישאו זמן קצר קודם לכן: אחותי הבכורה פרלה וחתנה; שמואל וכלתו; יהודה וכלתו ליאונורה.

בתא הקרון הדחוס היו רק שני מקומות שדרכם יכול היה להיכנס אוויר: מן החריץ הצר שהשאירו הגרמנים בין המשקוף לדלת. היתה זו דלת הזזה שנחסמה מבחוץ על־ידי שרשראות

קרון משא ששימש למשלוח יהודים למחנות ההשמדה

ברזל כדי שלא ניתן יהיה לפתוח אותה מבפנים אלא רק מבחוץ. וכן מן הצוהר הקטן שבפינת הקרון שהיה מכוסה בגדר תיל כדי לחסום כל אפשרות בריחה.

שבעה ימים ושבעה לילות עשינו בתוך הקרון, שמיום ליום נעשה אווירו יותר דחוס ומעופש. קשה לי לקבוע מתי חדל אבא להאמין שמסיעים אותו למרכז אירופה כדי לחיות במשהו שדומה לרפובליקה עירונית בעלת משטר דמוקרטי, כולה יהודית. האם כאשר אנשי המיליציה המקומית צרחו עלינו "ראוס!" והיכו בשוטיהם על ימין ועל שמאל כדי להאיץ באנשים לעלות לקרון, או כאשר נעלו אותנו, שבעים איש

ואשה, זקן וילד, מאחורי דלת ההזזה, ואולי רק כשהגענו לאושוויץ?

הייתי נער בן 15 ולא שותפתי בדיונים שניהלו הגברים בקרון לגבי "המצב". כל מה שידעתי קלטתי מפה ומשם – משיחות, משמועות, מפליטות פה. ביום הראשון למסע היו האנשים שעמדו בקרבת אבי מנסים להעריך את טיבו של השינוי שיחול באורח חייהם עם הגיעם לקרקוב:

"נוכל לפתוח שם חנויות ובתי מלאכה?"

"יתכן שאפשר יהיה לחיות שם חיים יהודיים, בכעין ארץ־ישראל שגבולותיה סגורים. כולם יתפרנסו מיגיע כפיהם ואולי זה לטובה."

"לסוחרים יהיה קצת קשה, כי יצטרכו להמיר את מקצועם בעבודת כפיים."

יהודים הכינו לעצמם ציוד יקר, בחבילות שנוח לשאתן ארזו נעליים חזקות, בגדים חמים, בגדים תחתונים ומצרכי מזון. בין התפרים ובין הסוליות השכילו להחביא דולרים, לירות סטרלינג, פרנקים שוויצרים ומטבעות זהב וכן הקפידו לשמור בארנקיהם את המחאות הזלוטים שקיבלו תמורת הדרכמות שלהם לפני היציאה. אולם ביום השני למסע דומה שנגוזו כל האשליות עקב התנאים המחפירים. האנשים נוכחו שהם נתונים במאסר, ללא מים לשתיה, כשחבית אחת פשוטה משמשת כלי קיבול לעשיית צרכים עבור כל הצפופים בקרון; האוויר שהסתנן דרך הצוהר המסורג החל מבאיש והחום נעשה מעיק; כשהצמא הציק; כשהאברים משותקים; וכאשר החיילים שליוו את השיירה לא הרשו להוציא מהקרון את הגוויות.

כשמישהו היה צריך לעשות את צרכיו היה מישהו אחר מכסה עליו במעיל. לפעמים הרכבת נעצרה כדי לאפשר לרכבות של הצבא הגרמני להתקדם לחזית. ואז, כאשר הרכבת הובלה לפסים צדדים, היו פותחים את דלת הקרון ומאפשרים לנו לשפוך את מכל השופכין. למלא את מכל המים לא איפשרו לנו, ולמעשה סבלנו מצמא יותר מאשר מרעב. מדי פעם, גם אגב נסיעה, היו הגרמנים פותחים את הדלת ומורידים מידיהם של אנשים תכשיטים או כל חפץ שאפשר לחטוף או להסיר

בקלות: שעונים, מחרוזות, טבעות. כל מה שאפשר היה להסיר בקלות – הסירו. "כבר אין לכם צורך בחפצים הללו," היו הגרמנים אומרים אגב שוד ומגחכים וכבר התחלנו להבין שאיננו נוסעים לאן שהובטח לנו.

פעם אחת, עוד בתחילת המסע, ירדתי מן הקרון בעת שהרכבת חנתה כדי לחפש מים, בידי היה ספל שנתן לי אבי. בתחנה עמד חייל גרמני חמוש והשגיח. הוא לא נראה כאחד מחיילי היחידה שמלווה את הקרון, אלא כחייל שמוצב בתחנה. למרות מעשי הזוועה שביצעו הגרמנים בסלוניקי, משום מה האמנתי עד אז שהגרמנים עם תרבותי. אני, עם הספל שאבא ביקש שאמלא מיים למענה של אמא, עם תום הנעורים שלי, ובעיקר עם האמונה שמלת המפתח ביחסים בין בני אדם היא כבוד הדדי, צעדתי לעבר החייל הגרמני. אני, שכל מערכות היחסים שחייתי בתוכן ובמחיצתן היו ספוגות כבוד – בין אם זה בין אבא לאמא; בין אם זה בין אבא לסבא; בין סבא לבין אמא; בין אבא לבין שכניו ולקוחותיו היוונים; בכלל לא ידעתי יחס אחר לאשה, למבוגר, לחבר, מאשר יחס של כבוד – עדיין מאמין בהולכי לעבר החייל הגרמני שאזכה ממנו ליחס שלו זכיתי ולאורו גדלתי כל חיי – יחס של כבוד. והנה משהגעתי אליו, עוד טרם הספקתי להוציא הגה הוא הדף אותי באכזריות בכת רובהו ומעוצמת המכה הופלתי ארצה והספל הועף מידי. כתוספת צירף בעיטה למכה וזירז אותי בחזרה לקרון בצעקות שעדיין לא הבנתי את מובנן.

מבין עשרים קרונות הרכבת החתומים היה קרון אחד "רגיל" שבו נסעו הגרמנים. כל פעם שהרכבת עצרה למטרה זו או אחרת היו הגרמנים חוטפים מאחד הקרונות בחורה צעירה ומתעללים בה. על־פי־רוב היו אלה נערות בנות שש־עשרה או שבע־עשרה, והרי בנות סלוניקי היו ידועות ביופיין, גוררים אותה לקרון שלהם ומוציאים אותה כשהיא שותתת דם. בקרון שלנו לא קרו מעשי זוועה, אבל פעם, בשעת עצירה, ראיתי כיצד גוררים בחורה צעירה לקרון של הגרמנים. זאת היתה גם ההזדמנות שבה תלשו מעלינו את השעונים והטבעות בטענה שלא יהיה לנו צורך בהם. הם לא חיפשו בכיסים או במקומות נוספים, אלא לקחו רק מה שניתן

להסרה בקלות.
בלילה השביעי, בתאריך 13 באפריל, 1943, סמוך לחצות, הגיעה הרכבת לתחנתה הסופית.
היה זה בסמוך לעיירה אושוויינצ'ים, לא הרחק מאחד מיובלי הוויסלה שנקרא סולה. את הרכבת החנו במסילה צדדית, לא בתחנה של אושוויינצ'ים אלא קצת הלאה משם. דלת הקרון הוזזה בתנופה. אל פתח הקרון ניגשו חיילים ובעזרת כתות רוביהם החלו לדחוף את האנשים החוצה. מכיוון שזה היה מחוץ לתחנה לא היתה שם רמפה, או משטח בטון שמותאם לפתח הרכבת, והאנשים נאלצו לקפוץ למטה מגובה ניכר. האיטיים, בעיקר הזקנים, ספגו צעקות ומכות. לעינינו נגלה משטח מואר בזרקורים רבי עוצמה שבשוליו עמדו חיילים עם מכונות יריה ולידם כלבים אימתניים, גזע גרמני, שקולות הנביחה שלהם יחד עם נביחות החיילים: "ראוס! שנל!" עוררו בי צמרמורת.
לפתע הבחנתי באנשים לבושי פיז'מה שעמדו בצד והמתינו בהכנעה דוממת. כל כך מוזרים נראו האנשים הללו שלא יכולתי להעלות בדעתי מי הם. מאוחר יותר, לאחר שגם אני הייתי אסיר, נודע לי שהללו אסירים שתפקידם לקבץ את גופות המתים וליטול את המטען – שנזרק ונערם בערימות ענק. לאחר שנעשו אסירים ותיקים, מילאו הסלוניקאים תפקיד זה ששכרו בצדו, וה"ממצאים" שמצאו בקרונות שהביאו את יהודי הונגריה והולנד עזרו להם לשרוד.
"להתחלק לקבוצות!" נשמע קולו של המתורגמן. "צעירים לחוד, צעירות לחוד, אמהות עם ילדים לחוד, מבוגרים לחוד." ליד הרחבה המוארת חנו משאיות מכוסות בברזנטים שנשאו את סמל הצלב האדום. המתורגמן המשיך בהודעתו: "כל החולים, החלשים, לעלות למשאיות!" חולים, זקנים, בעלי מום, נשים מיניקות עם תינוקות וכן כל שאר ילדיהן הועלו למשאיות, יחד עם נכי המלחמה שענדו את אותות ההצטיינות שלהם. מכיוון שהמשאיות היו גבוהות הותקנה מעין מדרגה שתקל על העליה אליהן. אמא רצתה לגשת אלי, הייתי צעיר ילדיה, אבל היא נדחפה לעבר טור הנשים. שני אחי לקחו אותי, שמו אותי ביניהם בשורת הצעירים, בעוד

מכוניות המשא מתרחקות משם. מאז לא ראיתי את אבי, את אמי ואת אחיותי. לקחו אותם ישר לבירקנאו, למקלחות, כביכול להתקלח. אלא שבמקום מים זרם בצינורות הגאז ציקלון B הידוע לשמצה וזה היה סופם של יקירי.

נשארתי בין שני אחי. במרחק־מה מאיתנו עמדו צבי מיכאלי, בן גילו של שמואל אחי. אלה שנראו כשרים לעבודה סודרו בשתי שורות, נשים לחוד וגברים לחוד, לקראת הצעדתם ליעד בלתי ידוע. האנשים לבושי הפיג׳מות הודיעו שלא ניקח איתנו דבר. הכל יגיע אלינו מאוחר יותר, אמרו. לאחר שניקו את הקרונות בעקבות כל משלוח, היו האסירים הללו מובילים את הרכוש למחסנים מיוחדים שנקראו "קנדה", שם מויינו הפריטים ואוחסנו. צעדתי בין שני אחי. משני צידנו צעדו אנשי אס.אס. שזרזו אותנו בצעקות ובמכות רוביהם. ולאחר ארבעה או חמישה קילומטרים הגענו לשערי המחנה אושוויץ I, שמעליהם מתנוססת הכתובת Arbeit Macht Frei הוכנסנו לצריף הקבלה. מאחורי שולחן מואר ישבו קציני אס.אס., ביניהם אחד גיבן, האחראי, לצידם היו מונחים מספר ארגזים. המתורגמן הודיע: "בארגז הראשון – להניח כסף; בארגז השני – שעונים; בשלישי – זהב; דולרים; כסף יווני; טבעות – – –"

הארגזים התמלאו במהירות, כשהגיבן אחראי לקבלה המסודרת של החפצים שלנו. לי לא היה כל פריט לשים בארגזים. את הטבעת והשעון שקיבלתי לבר־מצווה – כבר גזלו ממני. אבל היו אנשים שעדיין נשאו איתם דברי ערך – בכיסים, בבגדיהם. חיפשו אצלנו בכל מקום אפשרי, מלמעלה ועד למטה. לא היה מקום בגוף שלא בדקו. נותרנו ערומים. היינו אמורים להיכנס למקלחת. לפני המקלחת שוב ניגשו אלינו אנשים לבושי פיז׳מה וגילחו כל מקום בגופינו שם צומחות שערות. לאחר המקלחת הקרה הועברנו אגב צעקות ומכות לצריף שני, ואנו עדיין ערומים לגמרי. הגענו לבלוק מספר 8. מהרגע שירדנו מהרכבת ועד שהוכנסנו למקלחות עברו בערך ארבע שעות, וכל אותן שעות לא באה אל פינו ולו טיפת מים. והנה אנחנו בבלוק 8, כבר בלי שערות ובלי בגדים, שוהים במעין קרנטינה. אחד קיבל פיג׳מה גדולה מדי, והשני – קטנה מדי. התחלפנו בפיג׳מות, משתדלים להתאים אותן עד כמה

שניתן למידות גופינו. למחרת קיבלנו את ליטר המרק הראשון שלנו במחנה. לעולם לא אשכח את מראה ואת טעמה של מנת מרק ראשונה זו: המרק היה עשוי מכל שאריות המזון שנמצאו בקרונות לאחר שהיהודים הוצאו מהם, כאילו טאטאו את האשפה לאחר צאת האנשים מהקרונות ואת האשפה הזו הכניסו לסיר והרתיחו. ובתוך אותה מנת מרק אני מגלה להפתעתי מחט, מצרך מאוד יקר־ערך במחנה הריכוז, כפי שהתברר לי מאוחר יותר. באותו זמן עדיין לא הייתי מודע לחשיבותה של המחט, כשם שלא הייתי מודע עדיין לחשיבו־תה של כף המרק. בלעתי בשקיקה את הנוזל העכור. רק גמרתי לאכול מן ה"מרק" הזה – וכבר הייתי מאוד רעב.

לאחר יומיים נקראנו להתיצב בשורה, ושוב: אני בין שני אחי, וצבי מיכאלי קצת הלאה מאיתנו. הגרמנים מטביעים בזרוענו מספר. המספר מוטבע בטכניקה של קעקע. הגרמנים שעוסקים בכך נראים אדישים, עושים את מלאכתם כלאחר יד. אחד עושה זאת עם יותר תשומת־לב והשני עם פחות תשומת־לב. לכולנו זה כואב. נהפכנו למספרים. אחי הגדול יהודה קיבל את המספר 115002, המיספר שלי מסתיים ב־3 והמיספר של שמואל מסתיים ב־4. צבי קיבל מספר גדול רק בכמה ספרות. מהר מאוד למדנו את המספרים שלנו בגרמנית. תוך זמן קצר למדנו דברים רבים. והראשון שבהם – לומר את המספרים בגרמנית.

במשך החודש ששהינו באושוויץ I לא עבדנו. היה זה מחנה מעבר לצורך רישום ומיון ראשוני. הועסקנו רק בעבודות מזדמנות, כגון: ניקוי בתי־שימוש או ניקוי אזור כלשהו במחנה או העברת אבנים ממקום למקום. באושוויץ I לא היו אנשים רבים. היו שם בעיקר אלה שסיפקו שירותים לאותו מחנה. משם נשלחו אנשים למחנות אחרים. כל זמן שהותנו בבלוק 8 היה עדיין מצבנו הגופני סביר. אמנם עברו עלינו שבעה ימי סבל בקרון הסגור, אבל מי שהיה בריא בנפשו ובגופו – היה לו כוח להמשיך.

באותו הזמן שהיינו בקרנטינה, הופיע יום אחד "הבלוק אלטסטה", "זקן־הבלוק", כלומר מפקד הצריף, והודיע: "יוגנדליכטע ראוס!" כלומר: צעירים החוצה. כצעירים נחשבו

מדי אסיר של אושוויץ

Art der Haft: Gef. Nr. 115003

Name und Vorname: Chandally Jacques Isr.

geb.: 1928 zu: Salonicki

Wohnort: Salonicki, Leipziger 23

Beruf: Schüler Rel.: mos.

Staatsangehörigkeit: Griechenland Stand: led.

Name der Eltern: Salomon u. Laura g. Benveniste Rasse: jud.

Wohnort: K. d. Ges.,

Name der Ehefrau: – Rasse: –

Wohnort: – –

Kinder: keine Alleiniger Ernährer der Familie oder der Eltern: –

Vorbildung: 4 Kl. gr. Volksch., 3 Kl. Gymn.,

Militärdienstzeit: – von — bis –

Kriegsdienstzeit: – von — bis –

Grösse: 175 Nase: gebogen Haare: schwarz Gestalt: kräftig

Mund: groß Bart: keinen Gesicht: oval Ohren: gr. abst.

Sprache: griech., franz., Augen: braun Zähne: gut, 2 Pl.

Ansteckende Krankheiten oder Gebrechen: keine

Besondere Kennzeichen: keine

Rentenempfänger: nein

Verhaftet am: 7.4.43 wo: Saloniki

1. Mal eingeliefert: 13.4.43 2. Mal eingeliefert:

Einweisende Dienststelle: R.S.H.A. EB 42 3423/43 g (1148)

Grund: –

Parteizugehörigkeit: keine von—bis

Welche Funktionen: keine

Mitglied v. Unterorganisationen: –

Kriminelle Vorstrafen: Ang. keine.

Politische Vorstrafen: Ang. keine.

Ich bin darauf hingewiesen worden, dass meine Bestrafung wegen intellektueller Urkundenfälschung erfolgt, wenn sich die obigen Angaben als falsch erweisen sollten.

v. g. u. Der Lagerkommandant KL.-Au.
i. A.

עם הכניסה לאושוויץ – שאלון עם הפרטים האישיים של המחבר

נערים בגיל 12, כאלה שנכנסו עם ההורים, ועד גיל 15. לא היתה שום אפשרות להתחמק.
הבלוקאלטסטה עבר בין השורות וציווה: "אתה, אתה ואתה – החוצה!"
פחדתי מאוד. עכשיו אני יודע שהגרמנים ערכו נסיונות בנשים וגם בגברים. התייצבנו במגרש המסדרים, כמה מאות צעירים מגיל 12 ועד גיל 15־16. הובילו אותנו לצריף כלשהו וציוו עלינו לחכות. בקידמת הצריף היה חדר אליו היו הנערים נכנסים לפי התור. כל אחד שהה שם כמה ששהה ומיד הבא אחריו נכנס. לא ידעתי מה מתרחש שם. רק ראיתי שבחדר ההוא ישנם אנשים לבושי חלוקים לבנים, אולי רופאים, והבנתי שהדבר קשור ברפואה. אגב המתנה מתוחה לתורי עבר לידי פתאום בחור שיצא מהבדיקה. אינני יודע אם הכיר אותי. אני, על כל פנים, לא הכרתי אותו. לא היו הרבה יוונים בין הצעירים. הוא עבר לידי ולחש לי ביוונית: "היכנס לבית־השימוש ותאונן". לא תפסתי מה הוא אומר. לא ידעתי למה הוא מתכוון. התאמצתי להבין: למה הוא רומז? היו עוד הרבה נערים לפני בשורה. יצאתי מהקבוצה, נכנסתי לבית־השימוש, ועשיתי מה שעשיתי. לילד בגילי לא כל־כך קשה לעשות את הדבר הזה. חזרתי ועמדתי בשורה. הנה הגיע תורי. נכנסתי למרפאה. את פני הקבילו שלושה רופאים. הם הורידו את מכנסי והחלו לשחק באיבר המין שלי. והדבר שציפו לו – לא קרה, משום שקודם לכן אוננתי בבית־השימוש. ואז אחד מהשלושה אמר בקוצר רוח בגרמנית משהו כמו: "הוא לא בשבילנו. החוצה!" וזרקו אותי החוצה. עד היום אני לא יודע למה הבחור הציל דווקא אותי. את הבחור מעולם לא ראיתי – לא לפני שנכנסתי למחנה הריכוז וגם לא לאחר מכן. לאחר זמן רב נודע לי שרבים מן הצעירים בני גילי לא שפר עליהם גורלם, הגרמנים כרתו אחד מהאשכים שלהם והיו כאלה שכרתו להם את שני האשכים. מאוחר יותר סיפרו במחנה שהחיילים הגרמנים חזרו מרוסיה עם בעיות רפואיות שונות שלריפויין היו זקוקים לאותו חומר המצוי באשכים. נעשו נסיונות לעזור לאותם חיילים שאיבדו את כוח הגברא בעזרת תאי זרע של נערים יהודים.

לאחר שנקבע שאנחנו די חזקים, והסלוניקאים הם אכן גזע חסון, הועברנו למחנה בונה, שנחשב לאחד ממחנות העבודה היותר טובים. בבונה לא היה קרמטוריום וגם לא מבנים אחרים שהיו אופייניים למחנות ריכוז. שרר שם נקיון מופתי. מאז יצאתי מבונה לצעדת המוות כשנתיים לאחר שנכנסתי אליו לא היה מחנה כמחנה הזה.

אושוויץ III, הנקרא בונה, היה מחנה ריכוז המיועד להקמת בתי־חרושת ענקיים ליצור גומי ודלק סינתטיים, שני מוצרים חשובים ביותר עבור תעשיית המלחמה הגרמנית. רוב יהודי יוון שלא נשלחו מיד לתאי הגאזים נשלחו לעבודות במחנות באזור זה של קונצרן בונה. יהודי סלוניקי הם אלה שבנו את בתי־החרושת של בונה, שהשתרעו על שטח של כחמש־עשרה הקטאר.

האס.אס. היה משכיר עשרות אלפי אסירים לבתי־חרושת שונים ברחבי גרמניה. לשלטונות אושוויץ היו כפופים כארבעים מחנות־עבודה ובהם בתי־חרושת שונים השייכים למפעלים תעשייתיים בגרמניה. בעד כל "פועל" קיבל האס.אס. שישה מרקים ליום ואילו החזקתם של הפועלים עלתה לא יותר משבעים פניגים לגולגולת. עבור האס.אס. היה זה, איפוא, מקור להכנסות עצומות.

מחנה בונה השתייך לחברת אי.ג'. פארבן, הפועלת עד עצם היום הזה. קונצרן זה, שמקום מושבו היה בפרנקפורט על נהר מיין, היה המונופול הנאצי הראשון שהשיג רשיון מהמיניסט־ריון של גרינג להקים בקרבת אושוויץ תשלובת כימית. התנאי היה שחברת פארבן תשתמש באסירי מחנה הריכוז באושוויץ כבכוחות עבודה. החברה חתמה על חוזה עם אנשי האס.אס. שבו התחייבו אלה להמציא לקונצרן מכסת אסירים חזקים ובריאים תמורת שישה מרקים ליום לאיש.

בתשלובת היו מפעלי תעשיה לציוד מלחמתי, בתי־חרושת לתחמושת, בתי זיקוק לנפט, לאצטילן, למלט וכו'.

ב־2 במאי הובאה לבונה המכסה הראשונה של מאתיים יהודים מסלוניקי. כעבור שנה הועסקו בתשלובת כשלושת־אלפים יהודים מיוון.

כדי להגביר את הייצור בבית־החרושת בונה גייסו הגרמנים

מחנה ריכוז אושוויץ III – „בונה"

אנשי מקצוע מכל אירופה הכבושה.
נדמה לי שעבדו בבית־החרושת הזה יותר ממאה־אלף איש. בין הפועלים היו לא רק אסירים, כמונו, ממחנה הריכוז. אנחנו אמנם היינו כוח העבודה הזול ביותר, אבל עבדו שם לא רק יהודים ולאו דווקא אסירים. עבדו שם פועלים כמעט מכל אירופה הכבושה – חלקם הובאו בכוח וחלקם עבדו שם כבר קודם למלחמה. הביאו פועלים מפולין, מצרפת, מאיטליה. אנחנו יודעים שפרימו לוי התחבר עם אחד מאותם איטלקים שעבדו שם. גם אני פגשתי איטלקי אחד וביקשתי שיתן לי חתיכת לחם. לאותו בית־חרושת הביאו גם שבויים אנגלים. מדי פעם היו השבויים האנגלים זורקים לנו קופסאות סיגריות. אסור היה להרים את הסיגריות הללו. מי שנתפס כשהוא מרים אותן נורה. כאמור, אסירי מחנה בונה היוו את כוח העבודה של אותו בית־חרושת, בית־החרושת נקרא בונה וכך גם המחנה קיבל את אותו השם: מונוביץ או בונה.
כל המבנים במחנה זה היו עשויים מעץ, צריפי עץ. לא היה אף מבנה מלבנים, כפי שהיה באושוויץ I. לא היתה קומה שנייה. הכל היה ערוך על־פי אהבת הדיוק של הגרמנים. לכל צריף היה מספר. באמצע היה האפלפלאץ – מגרש המסדרים.
יומו של אסיר במחנה אושוויץ־מונוביץ החל לפחות שעתיים לפני שהוא ניצב במגרש המסדרים. כבר בשעה ארבע לפנות בוקר החלו "זקני הבלוק" להעיר את אנשיהם. רדומים עדיין, עייפים וסחוטים, רצו האסירים, כמעט עירומים, למבנה הרחצה שהיה במרחק־מה מהצריפים. וזאת – בשלג, בכפור וברוח החזקה הנושבת לרוב בשלזיה־עילית. "זקן הבלוק" ועוזריו דאגו שכולם יכנסו להתרחץ וכעבור דקות ספורות החזירו אותם בריצה לצריף, רטובים ורועדים, שכן מגבת לא היתה אביזר השייך לחייו של אסיר. את הפנים ניגבנו בכובע.
אלא שגם למחסה היחסי – הצריף הלא מחומם – לא ניתן לאסיר להיכנס מייד. ליד הדלת ניצבו עוזריו של "זקן הבלוק" וחילקו את מנות־המזון של אותו יום. כל אחד קיבל לתוך הקערה האישית שלו, אותה נשא עמו יומם וליל, מין נוזל שחור, בלתי מוגדר, תחליף לקפה, וכן את מנת הלחם היומית. כל פרוסת לחם 100־120 גרם כל אחת, תלוי איך ה"בלוק

אלטסטה" חתך את הפרוסות. נוסף לזה קיבלנו 5־6 גרם מרגרינה סינתטית וזה היה המזון שקיבלנו למשך אותו היום, בנוסף לליטר המרק שקיבלנו בערב.
רק אחרי שכל אחד קיבל את מנת־האוכל שלו הורשו האסירים להיכנס לצריף. תוך שניות חיסלו את המזון היומי. רק מעטים הכניסו חלק ממנת הלחם לכיס, כדי לכרסם ממנו במשך היום. "הפסקת האוכל" היתה קצרה ביותר ומיד ניתנה הפקודה: "לסדר את המיטות!" כל שלוש קומות המיטות היו צריכות להיות מסודרות באופן המדויק ביותר. היו לנו שמיכה אחת וכן מזרון ממולא קש. הללו היו צריכים להיות ערוכים בסדר מופתי. נמתח חוט ברזל מהמיטה הראשונה ועד לאחרו־נה – 150 מיטות – והכריות של כל המיטות היו צריכות לגעת באותו החוט. כל אסיר צויד בשני קרשים בעלי ידיות שבעזר־תם היינו מיישרים את המזרון ואת השמיכה. "זקן הבלוק" ואנשיו עברו ממיטה למיטה ואם אחת לא היתה ישרה בעיניהם – פיזרו אותה ותבעו מהאסיר לסדר אותה מחדש. רק אחרי ש"זקן הבלוק" היה מרוצה ניתנה הפקודה: "לצאת למגרש המסדרים".
מיפקד הבוקר נערך כל יום בשעה שש במגרש הענק אשר במרכז המחנה. מכל הבלוקים זרמו אלפי אסירים למגרש והסתדרו יחידות־יחידות, בהתאם לצריפי המגורים. המיפקד התקיים בכל מזג אוויר – בגשם שוטף, בכפור ושלג, ברוח, בשמש הלוהטת – והוא ארך כשעה.
לאחר המפקד, בצאתנו משער המחנה, היינו חולפים על פניו של קצין אס.אס. ואז היה ראש הקומנדו מכריז: "קומנדו כך־וכך עם מאה־חמישים איש יוצא לדרך!" הקצין היה סופר ורושם. היציאה החוצה היתה מלווה בנגינת תזמורת. התזמו־רת היתה מנגנת מארש ולפעמים היינו צריכים להצטרף לשירה. לימדו אותנו לשיר בגרמנית ובקרבת השער, לאחר שהכריז על מספר הקומנדו ועל מספר האנשים, היה ראש הקומנדו מכריז: "מיצען אב! הכובעים – הורד!" לכל אחד היה כובע־פסים מאותו הבד של הבגד, אותו היה מוריד לפקודה "הורד כובעים", וכשהיה פוקד: "מיצען אן! הכובעים – למעלה!" היינו שבים וחובשים את הכובעים. זה היה טקס

היציאה היומי. היינו הולכים ברגל לבית־החרושת ושם היינו מתפזרים כל אחד לעבודה שלו.
15 אלף אסירי אושוויץ־מונוביץ עבדו לרוב בתשלובת של קונצרן אי.ג. פארבן, שייצר עשרות מוצרים חיוניים לתעשייה המלחמתית. "בונה" היה שמו של הגומי הסינתטי, המוצר העיקרי שיוצר בתשלובת, ושם זה הודבק על־ידי האסירים למחנה אושוויץ־מונוביץ. אסירי המחנה הועסקו לא רק במפעלי אי.ג. פארבן. הם הועסקו גם בהקמת בניינים, במחצבות, בביצורים עבור עמדות הנ.מ., בייצור בלוקים לבנייה, בהנחת כבלי חשמל וטלפון, בהנחת צינורות למים וגאז ובעשרות עבודות נוספות.
אחרי צעדה של חצי שעה בערך הגיעו האסירים ל"קרית החרושת" המגודרת. סביב "הקריה", כמו סביב שטח המחנה ודרכי הגישה, ניצבו מאות חיילי אס.אס.
עם בואם של האסירים לשטח המפעל, התחלקו מייד למקומות העבודה השונים – מי מחוץ לאולמות ומי בתוכם. בשעה שבע וחצי החל יום העבודה.
הקומנדו הגרוע ביותר, שבהתחלה היינו אחי ואני שייכים אליו, היה קומנדו שנקרא "כבל קומנדו". תפקידו היה לחפור תעלות ולהניח בתוכן כבלים של עופרת בקוטר של 20־30 ס"מ. בתוך הכבל היו חוטים רבים. אינני יודע למה הוא שימש – יתכן לחשמל, יתכן לטלפון. את הכבלים הכבדים הללו היה עלינו לסחוב על הגב ולהטמין בתעלות. כמעט כל הסלוניק־אים עבדו בהתחלה בקומנדו זה, כי היו אנשים חסונים. רבים מהם אבדו בהיותם באותו קומנדו. בבוקר ניסינו להתחמק מהקומנדו הזה אבל הדבר היה כמעט בלתי אפשרי.
בעת העבודה בבית־החרושת היתה חצי שעה הפסקה ואז קיבלנו עוד ליטר של מרק, שלא היה יותר מאשר מים חמים עכורים, לפעמים היה אסיר בר מזל מוצא איזה זנב כרוב או קליפת תפוח אדמה. מרק קיבלו רק אסירים שעבדו בבית־החרושת, והוו תשעים אחוז מיושבי המחנה. היו עשרה אחוזים שלא יצאו לעבודה ונשארו לעבודות שירות שונות במחנה. בשעה שש בערב היינו עושים את שבעת הקילומט־רים בחזרה מבית־החרושת למחנה הריכוז וכמובן כל משך

ההליכה שמרו עלינו חיילי אס.אס. אם חלילה מישהו מאיתנו נפטר או נהרג בנופלו ממקום גבוה שם עבד, היה עלינו לסחוב אותו בחזרה למחנה, כך שמספר היוצאים תמיד יהיה זהה למספר החוזרים.

שמואל אחי, האדם החזק ביותר שהכרתי, היה דמות המופת של ילדותי. היותו בחור בעל מידות, בנוי לתפארה, מעין שמשון הגיבור, האיש שנלחם נגד הגרמנים, האיש שנפצע, שקיבל אות הצטיינות, הפך אותו בעיני לכל־יכול. והנה, שלושה חודשים לאחר בואנו לבונה, החל שמואל ליהפך לאט לאט למוזלמן, מועמד לסלקציה. הסלקציה היתה נערכת בלי אתראה מוקדמת. בשעת הסלקציה היה עלינו לעבור דרך בלוק מסויים, לגמרי ערומים. בתהליך ההפיכה למוזלמן נעשה האדם לשלד, והישבן שלו נעלם. הגרמני שערך את הסלקציה, אחד הקצינים, כנראה רופא, לא היה מסתכל בפנים של האנשים, אלא רק על הישבן שלהם. וכשהישבן נעשה שטוח – האדם הגיע לשלב הסופי של חייו.

באותו זמן לא ידעתי כיצד הגיע שמואל למצבו זה. אבל יותר מאוחר סיפרו לי חברי, וצבי מיכאלי ביניהם, ששמואל היה מוכר את מנת הלחם שלו בעבור סיגריות. היה מעשן כבד. היה מחליף את מנת הלחם שלו בשתיים־שלוש סיגריות, תלוי במספר הטרנספורטים שהגיעו למחנה. אותם אנשים לבושי פיז'מה שראיתי בעת רדתי מהרכבת, תפקידים היה – כאמור – לנקות את הקרונות, ומדי פעם היו מוצאים או גונבים סיגריות וסוחרים בהן: והנה שמואל היה מוכן לוותר על הקיום שלו בעבור שתיים־שלוש סיגריות. לא יכולתי להבין את זה. בחבילות של הבאים נמצאו, בין השאר, תרופות למיניהן אותן החרימו, תוך סכנת נפשות, והעבירו לרופאים היהודים ששירתו במחנה, כדי לעזור לאסירים. הגרמנים לא סיפקו תרופות למרפאות והרופאים היו חסרי אונים.

שמואל נעלם ולא ראיתי אותו יותר. נשארנו רק יהודה, אחי הבכור, ואני. יהודה לא היה אדם חזק ביותר. הוא לא היה בנוי כמו שמואל, ועל־אף זאת החזיק מעמד עוד מספר חודשים. כעבור מיספר חודשים מאז הגענו למחנה הריכוז חלה יהודה. הוא קיבל חום גבוה ונלקח ל־K.B. קראנקן־באו – מרפאה, ולי

אפילו לא איפשרו לבקרו. מאז לא ראיתי אותו יותר. נשארתי לבד.

יום אחד, כששני אחי היו עדיין איתי בין החיים, קראו שוב: "יוגנדליכע ראוס! צעירים – החוצה!" ושוב פחדתי מהבלתי ידוע. אבל לא היה לי מה להפסיד. יצאתי החוצה ונעמדתי עם שאר הצעירים במגרש המסדרים. לתמהוננו הרב ביקשו מאיתנו להושיט את זרועותינו לפנים, בידיים פשוטות. בדקו לנו בין האצבעות. הסתבר שבחנו את ידינו וחיפשו עקבות של אקזמה. מי שידיו היו בריאות נקרא לצעוד מחוץ לשורה. מאותו רגע נהפכנו לקומנדו מיוחד: "קומנדו קרטופעל שלער" – קילוף תפוחי־אדמה. נלקחנו אל מחוץ למחנה שלנו, אל מחנה האס.אס. שם היה המטבח, ותפקידנו היה לקלף תפוחי־אדמה. מדי פעם, כשהמשגיח לא נראה בסביבה, היינו שמים בפה חתיכת תפוח־אדמה בלתי מבושל. אבל אם חס וחלילה היה מישהו נתפס עם תפוח־אדמה מחוץ למטבח, היו יורים בו, ולא אחד נתפס ב"קלקלתו". כך שפחדתי מאוד. רציתי לעזור לשני אחי אבל לא יכולתי. פחדתי. כל פעם שהיינו שבים למחנה הייתי אומר לעצמי: הנה, הפעם לא בדקו אותנו, מחר גם אני אקח משהו לאחי. אבל לא העזתי. בהמשך, כשכבר קיבלתי עבודה אחרת וכבר מצאתי את הדרך לקחת – אז כבר לא היה למי לתת, כי שני אחי כבר לא היו בחיים.

היו שתי סיבות שבגללן סבלו יהודי יוון יותר מהיהודים האחרים. הראשונה שהם באו מהים התיכון. נולדתי חמישים מטר מהים. מזג האוויר דומה למזג האוויר של ארץ־ישראל. והשניה – הגענו לפולין בלי שפה. יהודים אשכנזים שיודעים אידיש, מבינים את השפה שמדברים אליהם הגרמנים. אנחנו הגענו בלי השפה הגרמנית ונוסף על כך התקשינו להסתגל לאקלים המרכז אירופי. שני הדברים הללו הפילו חללים ביהדות יוון למן ההתחלה. חמישים אחוז מיהודי יוון לא היו בין החיים כשלושה חודשים מאז בואם לאושוויץ. יהודי יוון נפלו כמו זבובים, למרות החוסן שלהם. אני זוכר גברים שרצו להוכיח לגרמנים כמה הם חזקים, הכל כדי לחיות. לא אשכח כיצד העמיס גבר אחד ארבעה שקי מלט על גבו, כל שק משקלו 50 ק"ג ובסך הכל 200 קילו, כדי להראות לגרמנים

שהוא חזק, שהוא יכול לחיות. כמה זמן יכול אדם כזה להחזיק מעמד כשהוא ניזון על ליטר מרק ליום? אלו שני הדברים שפגעו ביהודי יוון. אפשר להגיד אותו הדבר לגבי הצרפתים והבלגים וכל יהודי אחר. ובכל־זאת אנחנו סבלנו יותר מכל עדה אחרת. ובעובדה: מיהדות יוון שרדו רק 4%. אין עוד עדה ששרד ממנה אחוז כה קטן.

כבר אמרתי שהשפה שרווחה ביוון לאחר לאדינו ויוונית היתה צרפתית, והמדובר בעיקר לגבי המעמד הבינוני העליון. ולכן יהודי יוון יכלו ליצור קשר רק עם הצרפתים והבלגים.

לאחר שנותרתי לבד, בלא אחי, התידדתי עם בחור בן גילי מבלגיה. אפילו את שמו אינני זוכר. שנינו היינו מסכנים. לשנינו לא היה איש בעולם. הבחור הזה הרכיב משקפיים. משקפיים מאוד עבים. יום אחד, אינני יודע מאיזו סיבה, ראיתי במו עיני כיצד חייל גרמני לוקח את המשקפיים, זורק אותם לאדמה ומועך אותם במגפיו, כותש אותם עד דק. הבחור היה כעיוור. הוא היה צעיר ממני, אולי בן 13. לקחתי אותו ביד והובלתי אותו לצריף. יותר לא ראיתי אותו. מי שהיו לו משקפיים היה צריך לשמור עליהם מכל משמר, כי לא היו בנמצא משקפיים אחרים. האכזריות של אותו חייל, שיכול היה לזרוק את המשקפיים ולמעוך אותם במגפיו הכבדים, היא דבר שלא אשכח. היה לי חבר, פתאום מצאתי איזו חמימות, והנה גם זה נלקח ממני.

עם חלוף הזמן נראו החיים כחסרי טעם וחסרי סיכוי לאנשים רבים. רבים בחרו לאבד עצמם לדעת על הגדר המחושמלת. במשך היום לא ניתן אפילו להתקרב לגדר. היו יורים מהמגדלים. בלילה אסור היה לצאת מהצריפים ואם צריך היה לרוקן את דלי השפכים, היה האסיר שאיתרע גורלו לרוקן את הדלי מקבל אישור מיוחד מהאחראי למגדל השמירה, כדי ללכת לבית־השימוש עם הדלי. אוי לו אם היה מרוקן אותו במקום אחר. קרה שאנשים היו יוצאים על אף האיסור במטרה לאבד עצמם לדעת, אבל הם לא רצו לתת לגרמנים את התענוג לירות בהם. בלילה היו פרוז'קטורים רבי עוצמה סוקרים את שטח המחנה בסיבובים קבועים, וכאשר הפרוז'קטורים האירו לצד אחד היו האנשים רצים אל הגדר ומתחשמלים למוות.

הייתי עד למעשים אלה לא פעם אחת ולא שתיים, מחלונות שהיו לנו בצריפים. למחרת בבוקר נאלצו הגרמנים לנתק את החשמל כדי לחלץ את הגוויות מהגדר והם לא אהבו את זה.
והנה שני אחי כבר אינם איתי ואני לגמרי לבד. מאותה שכונה שבה גדלתי, מאותו בית־הספר שבו למדתי, מאותה הסביבה שבה חייתי – אין אף אחד. נשארו רק אותם אנשים שהיו חזקים אבל לא היכרתי איש מהם. מהדמויות של ילדותי, משפע הדמויות שסבבו אותי – לא נשאר איש. אני כבר יודע מה היה גורל הורי, אחי ואחיותי, גם ידידי הבלגי כבר איננו. אני לבד. ואין לי את מי לשתף בקשיי, בחוויותי. אין לי כותל להשען עליו, אין לי במה ובמי להיאחז. ואני שוקל ביני לביני לבצע את אותו המעשה שרבים כל־כך מתפתים לו ולבסוף נכנעים לו – איבוד עצמי לדעת.
בלילה, במעברים בין שורות הדרגשים, עמד דלי שהיה מיועד לאלה אשר נאלצו לקום מהשינה כדי להטיל את מימיהם.
על פי הפקודה של ה"בלוק־אלטסטה" היה אותו אסיר, אשר אצלו התמלא הדלי לחלוטין, חייב להובילו ל"לטרינה", מיתקן פרימיטיבי שבו עשו האסירים את צרכיהם, כדי לרוקנו.
המיתקן היה מרוחק למעלה ממאה מטרים מהבלוק, וברור איפוא ששום אסיר לא "התלהב" מהתפקיד הזה. פירושו היה לצאת עם הדלי הכבד מהחום היחסי ששרר בצריף אל תוך כפור הלילה והשלג. באושוויץ, בשלזיה עילית, יורדות הטמפרטורות בחורף לעיתים קרובות ל־20 עד 25 מעלות מתחת לאפס – ולפעמים אף מתחת לזה – וברור היה כי איש לא חיפש דווקא 'טיול לילי' אל תוך ה"לטרינה". לשם כך היה עליך ללבוש קודם את כל פריטי הלבוש שעמדו לרשותך, אחרת היית קופא על המקום. ברור גם, שאי אפשר היה כבר לחשוב על המשך שינה לאחר אותו "טיול לילי", שלא לדבר על האפשרות הסבירה שתפגוש בדרך בשומר אס.אס. או בכלבו, ואת מצבי הרוח של השניים קשה היה לחזות מראש.
על כן, ברור שאיש לא רצה להיות "האחרון בדלי", ועשינו הכל כדי להמנע ממצב כזה. הכל, פירושו שבמשך חודשים, כאשר התעוררתי תוך דחף להשתין, לא ירדתי מהדרגש כדי

ללכת אל הדלי. שכבתי וחיכיתי שאסיר אחר יעשה זאת, ואז, על־פי הצליל, ידעתי אם אוכל לרדת אחריו ללא חשש. כך, על־פי הצליל. עם הזמן הפכנו אנחנו, האסירים הוותיקים, למומחים לאותה בעייה, ויכולנו לקבוע כמעט על הסנטימטר מה גובה הנוזלים שבדלי, ולפי אבחנה זו ירדנו מהדרגש. במלים אחרות, כאשר סברתי שהדלי כבר התמלא, או שהוא קרוב לשיא הקיבולת שלו, פשוט לא ירדתי. עד מתי התאפק־נו? עד שהגיע איזה "קורבן", בדרך כלל אסיר "ירוק", שחוש השמיעה שלו עוד לא היה מספיק מפותח ומחודד, או שלא ידע עדיין מה מצפה לו. חיכינו איפוא שישוב מהטיול אל ה"לטרינה", כדי להטיל את מימינו.

אלא שכמוני היו ב"בלוק" לא מעט מומחים נוספים, ולכן אירע לעיתים קרובות, שנאלצתי להתאפק זמן ממושך, לפעמים עד לאובדן חושים כמעט. ורק אז, כאשר כמעט יצאתי מדעתי מרוב כאבים, ירדתי ויצאתי עם הדלי.

אני חייב להוסיף עוד, כי על־פי הפקודה היה אסור בתכלית האיסור לשפוך את הדלי ליד הצריף או בדרך אל ה"לטרינה", כדי לקצר את הטיול האיום הזה. אם המפקדים או הגרמנים תפסו אותך או שגילו זאת למחרת, הם הטילו עליך את העונש המקובל: בין 25 ל־50 מלקות על הישבן באמצעות צינור גומי או ה"שלגה", הוא שוט בעל מיספר רצועות.

כך, במשך חודשים רבים, ביליתי חלק גדול מהלילות ב"בלוק" בהאזנה לצלילים בדלי השתן.

ערב אחד גברה עלי מועקת הבדידות. הרגשתי שלא אוכל לשאת יותר את הרעב, ההשפלות והעבודה הקשה ובעיקר – את הבדידות. החלטתי להתנדב לשאת החוצה את דלי השפכים ובדרכי בחזרה – להצמד לגדר החשמלית. ואולם יצר הקיום החזק מנע ממני להכנע לדחף לסיים את הסבל – ואת החיים – על ידי נגיעה בגדר. חזרתי איפוא לצריף, נשכבתי על מזרון הקש ונרדמתי.

היו במחנה גויים פולנים שהיו להם יחסים עם גויים מחוץ למחנה. היו ביניהם כאלה שאפילו קיבלו חבילות. אחוז הגויים היה קטן, פחות מעשרה אחוז מיושבי המחנה, אבל כולם בעלי עמדות. קינאתי בהם. לי לא היה אף אחד שעשוי לשלוח אלי

חבילה. מדי פעם היו זורקים מהמטבח איזו קליפת ירק. ואני הייתי מסתובב ליד המטבח, מחפש, כמו עכברוש שנובר בפח זבל. ופתאום אני רואה: מכונית משא פורקת מטען עצום של ראשי לפת – גדולים, שמנים, עסיסיים, שמיועדים למרק. התבוננתי כה וכה ולא ראיתי איש. הנהג פרק את המטען, הניח את ראשי הלפת בערימה ונסע. לקחתי לפת אחת, הטמנתי אותה מהר מתחת לבגד והתרחקתי משם. הלכתי לאטי, בכוונה, כמו מטייל להנאתי, פתאום מישהו תופס אותי מאחור, מסובב אותי ונותן לי אגרוף בפרצוף, בין האף לפה. בבת אחת התמלאו הפנים דם. לא ראיתי דבר. בעוד אני מתייסר מכאב אפי המרוסק, הרים הגרמני את אחת מרגליו ושילח את מגפו המסומר אל בין רגלי, אל המקום הכי כואב שיכול גבר לספוג בו מכה. נפלתי על הארץ מחוסר הכרה.

אינני יודע באיזה אופן הובלתי משם, בכל אופן כשהתעוררתי מצאתי את עצמי בדרגש שלי שבצריף, כולי רטוב. הסלוניק־אים מצאו אותי כנראה מוטל על האדמה מעולף, שפכו עלי מים וגררו אותי לצריף. כשפתחתי את עיני שמעתי מישהו בקרבתי אומר ביוונית: "יצאת בחסד. תגיד לאלוהים תודה שאתה חי." הגרמני שלף את הלפת מתחת לבגד האסירים והשליך אותו בחזרה לערימה. היו לי כאבים נוראים, אבל הרגשתי בכל זאת בר מזל על שאותו גרמני עזב אותי לנפשי לאחר שבעט בי. אולם במסדר של השעה ארבע וחצי בבוקר שמעתי לפתע שמכריזים את המספר שלי. הדבר הראשון שכל אסיר חייב לשנן – כיצד אומרים את המספר שלו בגרמנית. והנה אני שומע: "הונדרד פופציק, נול נול דריי – ראוס! החוצה!" צעדתי מחוץ לשורה והקצין האחראי הודיע בגרמנית מה שהודיע. כל הקאפו ניצבו מאחוריו, כל הקצונה הבכירה של המחנה, יחד עם האנשים החשובים לדרגותיהם. מן הנאמר תפסתי רק מלה אחת: "פינף־אונד־צוואנציג" – עשרים וחמש. היה זה גזר־הדין שנגזר עלי "בעוון" נטילת הלפת. הגרמני שתפס אותי בגניבת הלפת רשם את המספר שלי, המתנוסס לא רק על הזרוע אלא גם בחזית בגד־האסירים, ומסר אותו לממונים עליו.

נקבע איפוא שעלי לקבל עשרים וחמש מלקות. הביאו מין

דרגש עץ וציוו עלי לכרוע עליו. הכניסו את הראש שלי למין חור העשוי בגודל המתאים, קשרו את ידי ואת רגלי בחבלים, הפשילו את מכנסי וציוו עלי לספור בקול רם את הצליפות. לספור בגרמנית, כמובן. יש כל מיני פרגולים. הפרגול שאני "זכיתי" לחוש על בשרי היה עשוי מחוטי ברזל עטופים רצועות עור. אינני יודע עד להיכן הגעתי בספירה שלי. נדמה לי שהגעתי עד שבע. גם אינני יודע כמה צליפות־שוט קיבלתי. על־כל־פנים ספרתי בגרמנית עד שבע או שמונה ולאחר מכן איבדתי את ההכרה.

כשפקחתי את עיני מצאתי את עצמי מוטל שוב על הדרגש בצריף. השכיבו אותי בקומה התחתונה ולא בקומה העליונה שהיתה שלי עד אז. הבחורים הסלוניקאים הם שהביאו אותי לצריף. היו לי כאבי תופת. גבי היה מקולף. מן הישבן הוסר לא רק העור כי אם גם חתיכות בשר. הרגשתי כאילו אני נשרף באש נוראה. לא יכולתי לא לעמוד ולא לשכב. שכבתי על הבטן והייתי בטוח שכאן תהיה מנוחתי האחרונה. ששוב לא אוכל לקום לעולם.

פטרוני הסלוניקאים באו בדברים עם ד"ר קואנקה, מומחה לאף־אוזן־גרון, שעוד בסלוניקי יצא שמו לתהילה. הוא היה יליד סלוניקי, חניך צרפת, שזכה להכרה בין־לאומית. נסיבות הבאתו לאושוויץ מעידים אף הם על החייתיות של המפלצת הנאצית. מאוחר יותר זכה להשתחרר.

בסלוניקי של טרם גירוש שירת ד"ר קואנקה בצלב האדום הבינלאומי ומטעם זה נהנה מזכויות מסוימות. גם הקונסוליה האיטלקית פרשה עליו את חסותה. נראה היה כאילו הוא מחוסן מפני חוקי הגזע. גזרות הגיטו והטלאי לא חלו עליו והותר לו להתהלך חופשי. אולם דבר זה לא מנע בעד הגרמנים מלהטרידו. חסינותו הרגיזה אותם מאוד. קשה היה להם לשאת, שיהודי מעז לקיים קשר עם נציגי הצלב האדום הבינלאומי ועם נציגה הקונסולרי של אחת ממעצמות הציר.

על אף הבטחותיו הנאמנות של מפקד ה־S.D. עצמו, לא נתן בו ד"ר קואנקה אמון: הוא נשאר בקשר טלפוני מתמיד עם המגינים שלו וכל שעה היה מדווח להם, שהכול בסדר. בערב עם שקיעת החמה, התבצר בביתו והגיף בבריח ברזל את

	Turczenko, Georgi	15.5.44	22.5.44	Entlassen
	Taub, Herz Jr.	"	26.5.44	
	Erajbaum, Jakob Jr.	"	23.5.44	Entlassen
	Binkowicz, Chaim Jr.	"	"	Entlassen
	Fircher, Jenö Jr.	"	1.7.44	Entlassen
	Geirut, Lejzor Jr.	"	26.6.44	Entlassen
	Geidner, Simon Jr.	"	23.5.44	Entlassen
	Lewko, Hirsch Jr.	"	24.5.44	Entlassen
	Schwarzkopf, Uszer Jr.	"	13.6.44	Entlassen
	Melnik, Nikolaj	"	21.6.44	Entlassen
	Groenteman, Juda Jr.	"	20.5.44	Entlassen
	Dykstajn, Chaim Jr.	"	"	Entlassen
	Cohn, Martin Jr.	"	13.6.44	Entlassen
	Cocoüza, Albert Jr.	"	1.6.44	Entlassen
	Karkowski, Jeck Jr.	"	18.5.44	Entlassen
	Ludwicki, Stefan	"	27.5.44	Entlassen
	Fersion, Majer Jr.	"	30.5.44	Entlassen
	Grinberg, Jacques Jr.	"	23.5.44	Entlassen
	Geinrelzeig, Pejrach Jr.	"	30.5.44	Entlassen
	Kagierowicz, Antoni	"	23.5.44	Entlassen
	Lakmi, Eli Jr.	16.5.44	23.5.44	Entlassen
115003	Chandali, Jacques Jr.	"	20.5.44	Entlassen
	Sorias, Victor Jr.	"	30.5.44	Entlassen
	Pertzik, Jacques Jr.	"	27.5.44	Entlassen
	Corck, Josef	"	5.6.44	Entlassen
	Filgenbaum, Chaskiel Jr.	"	23.5.44	Entlassen
	Mahler Nathan Jr.	"	24.5.44	Entlassen
	Romanink, Michal	"	27.5.44	Entlassen
	Kubik, Marian	"	23.5.44	Entlassen
	Friedmann, Martin Jr.	"	6.6.44	Entlassen
	Alexejew, Alexandre	"	27.5.44	Entlassen
	Panas Marian	"	5.6.44	Entlassen
	Sternberg Lui Jr.	"	10.6.44	Entlassen

שמו של המחבר מוזכר ברשימת העצירים שנכנסו לחדר־החולים

הדלת הראשית מבפנים. אולם ב־18 במרץ 1943 התגנבו שני אנשי S.D. אל דירתו והסתתרו במרתף. כאשר כולם ישנו את שנתם, יצאו ממחבואם, הורידו את הבריח בלי להשמיע קול והכניסו לבית את מפקד ה־S.D. עצמו; אחר־כך חתכו את חוטי הטלפון ותחבו את כלב השמירה אל תוך שק. משהת־עוררו ד"ר קואנקה ואשתו בבהלה, הבינו שנתפסו. הם הכירו את האורחים הליליים. הללו דרשו מהם ללכת אתם והעלו אותם על מכונית, שנסעה במהירות משולשת למחנה הברון הירש. בחשאי סגרו את הזוג במקום מבודד היטב, ובזמן יציאת המשלוח השלישי צירפו אותם והובילום בקרון מיוחד, מוסווה היטב. שבוע לאחר מכן מצאו את עצמם הזוג קואנקה באושוויץ.

כאשר ידידי ד"ר קואנקה קראוהו ולא נענו על ידו בטלפון, התחילו חוששים לו. בצלב האדום ובקונסוליה הבינו את התעלומה והתחילו למחות אצל ה־S.D., אצל השלטונות העליונים ובנציגות האיטלקית באתונה. ב־S.D. השיבו ללא בושה, שד"ר קואנקה נמלט. בחוצפה האופיינית לגדולי הפושעים הנבזים שבדור הזה, ביים ד"ר מרטן מחזה־עלגים ממש. הוא שיגר מכתב אל הקהילה ובו דרש כפרה על בריחתו של ד"ר קואנקה. וזה תוכן האיגרת:

סלוניקי, 23 במרץ 1943.

הנידון: בריחתו של ד"ר קואנקה.

הרופא ד"ר קואנקה, שלמרות מוצאו היהודי, הוענקו לו חרויות מסוימות בזכות פעילותו הרפואית, נמלט מסלוני־קי בליל ה־18 ל־19 במרץ. כדי למנוע בעתיד בריחות כאלה ניתנת פקודת־עונשין זו:

א. 25 יהודים יילקחו מיד כבני־ערובה ויירו לאלתר, אם תהיה התנגדות נוספת כלשהי להוראות המוטלות על כלל יהודי סלוניקי;

ב. אסור ליהודי סלוניקי לצאת מבתיהם אף בתוך הגיטו,

אלא בין השעות 10 עד 16. כל יהודי שייראה מחוץ לשעות אלה ברחוב, או בכל מקום אחר בחוץ, יירה במקום. משמרות של המשטרה הגרמנית והיוונית יקפידו במיוחד על מילוי פקודה זו.
יוצאים מכלל זה יהודים בעלי אזרחות־חוץ מוכרת ושוטרים יהודיים. על ועד הקהילה לאשר בכתב קבלת איגרת זאת.

בשם מפקד סלוניקי ואזור הים האגאי
ראש המטה, על־פי פקודה: ד"ר מרטן
יועץ הממשל הצבאי.

ד"ר קואנקה היה אדם יוצא דופן, אדם מופלא. הוא לא חסך כל מאמץ ולא נרתע מכל סכנה אם רק התאפשר לו לעזור לאסיר חולה, לאו דווקא סלוניקאי, ולאו דווקא יהודי. ברבות הימים נעשו הסלוניקאים אסירים ותיקים ומעמדם במחנה התחזק וגם הם צורפו ליחידה שתפקידה היה לפנות את הקרונות לאחר שהתרוקנו מהמטען האנושי. ב־44', כאשר הגיעו לאושוויץ ההונגרים, היו כבר היוונים בעמדות מפתח אחדות בתוך ההיראַרכיה של האסירים. הם היו מביאים לד"ר קואנקה כל "מציאה" שהיתה יכולה להביא לו תועלת במרפאתו, וזאת תוך סכנת חיים מתמדת. לאחר שספגתי את הצליפות ואיבדתי את הכרתי מיהרו שני פטרוני אל ד"ר קואנקה וביקשו ממנו תרופה כלשהי שתשכך את כאבי התופת שלי. נאסר עליו לצאת מן המרפאה שהוקצתה לו. שם היה עובד ובה גר. מרפאתו נקראה K.B., קראנקן־באו. הרופא אמר: "טוב, אתן לכם משהו." הוא נתן להם קופסת קרטון קטנה שבתוכה היתה משחה שחורה. הם מרחו על גבי את המשחה ולאחר ימים אחדים מרחו שוב. כמה זמן ארך הריפוי – אינני יודע. לזמן לא היתה שום משמעות באושוויץ וכבר למחרת היום נאלצתי לקום למסדר הבוקר. לא יכולתי לשבת. כשישבתי הקפדתי שלא יהיה מגע בין הישבן לבין מקום הישיבה. לעמוד יכולתי. עבדתי. יצאתי לעבודה כרגיל. עד היום אינני יודע איך עמדתי בסבל, אינני יכול להבין מניין היו

לי כוחות. היום כשאני נזכר במצב הקשה בו הייתי שרוי אז אינני מבין איך עמדתי בכאבים האלה. אינני יודע משך כמה זמן נרפאו הפצעים ומכוח מה.

באותו זמן הכרתי גרמני, יליד פולין – פולקסדויטשה – שעבד בבית־החרושת כמייסטר, בעל מקצוע, מנהל עבודה. אינני יודע בזכות מה הוא שם עלי עין לטובה, על כל פנים כל יום כאשר חולקו האנשים לקבוצות עבודה הוא היה פונה אל ראש הקומנדו שלנו ואומר: "אני צריך את הבחור הזה". היו לי עדיין כאבים נוראיים. בית־החרושת היה בנוי מקונסטרוקציה של צינורות ברזל. את הצינורות חיברו ברגים מיוחדים. אני הייתי השוליה של המייסטר. היה מצווה עלי לעלות למעלה, שלושה או ארבעה מטר, ולחבר שם צינורות. לאחר שנה וחצי במחנה כבר הבנתי קצת גרמנית. היה מסביר לי את העבודה ואני הייתי עושה בהתאם להוראותיו. מדי יום היה המהנדס הזה מביא לעצמו כריך ולפעמים היה מכבד אותי בחתיכה ממנו. היה זה הפולני הגרמני האנושי היחיד שפגשתי. וכך מדי בוקר היה המהנדס הפולני־גרמני מוציא אותי מהשורה ומכריז שאני שלו.

עד שיום אחד שמעתי, לחרדתי הגדולה, ששוב מכריזים את המספר שלי. היה זה כאשר עמדנו למסדר בוקר באפלפלאץ. לא ידעתי מה פשר הדבר. לא עוללתי שום רע, על־פי הנורמות של המחנה. אפילו לא גנבתי. אדם שנתפס בגניבה – היו יורים בו במקום. מאוחר יותר הכרתי אדם שגנב פעם לחם מאדם אחר תוך כדי כך שאותו אדם הגיש את הלחם אל פיו. כעונש על מעשהו של אותו "גנב" חרכו לו הגרמנים את המצח וקעקעו על מצחו את המלה "גנב" בגרמנית. הוא היה יווני ולאחר המלחמה עשינו יחד זמן־מה בגרמניה.

אם גנבת ושמת את גניבתך בפיך מבלי שנתפסת – אתה בסדר. אבל אם נתפסת בזמן הגניבה ולא הספקת לאכול – אזי נגזר דינך למוות או לחריכת עור המצח. והנה מכריזים את המספר שלי ואני לא נתפסתי בשום "קלקלה". אני מתקומם נגד המלה "גניבה" בהקשר של מחנה ריכוז. נכון יותר לכנות זאת "אורגניזיר" – חכמת ההשרדות, לדעת להסתדר. "אורגניזיר": אינך גנב, אתה "מסתדר". קראו את המספר שלי

ויצאתי מהשורה. האחראי מודיע לי מה שמודיע ואני מבין מדבריו רק מלה אחת: "Kuche" – מטבח. הועברתי לצריף אחר, קיבלתי בגדים חדשים ונשלחתי לעבוד במטבח. כאן מינו אותי להיות "קסלוושר" – מנקה סירים ודודים. את המרק היו מאחסנים בדודים ענקיים שהיו סגורים הרמטית כדי לשמר את חומם. הגרמנים היו מאוד מסודרים והמטבח היה מאד מסודר. היה מצוייד בסירים המתאימים, כמו כן הותקן שם צינור של חימום מרכזי, כך שבזמן שבחוץ היו עשרים מעלות מתחת לאפס – בצריף המטבח היה חם. היו לנו מים חמים וסבון והיינו מתרחצים. כל זמן שהותנו בבונה לא דבקה בנו אפילו כינה אחת, לפחות מבחינה זו היינו מטופלים. שרר במחנה נקיון מופתי. זה היה מחנה עבודה, מי שלא עבר את הסלקציה – נשלח לבירקנאו ויותר לא ראו אותו. כך היה עם שני אחי. את שיער ראשינו היו מגלחים מדי שבועיים־שלושה; אבל בעלי העמדה בקרב האסירים היו בעלי שער. לקאפו ולעוזריהם היו שערות. נעשיתי איפוא "קסלווא־שר". על דבר טוב מזה לא יכולתי לחלום. זה היה המקום הטוב ביותר במחנה. והנה אני במטבח, בבגדים חדשים, ופוגש את שני המתאגרפים הסלוניקאים, ז'קו רזון וסלמוניקו ארוך. מהרגע ששלמה ארוך הגיע אלינו בשנת 1944 ועד השחרור בברגן־בלזן היינו שלושתנו יחד.

ה"לאגר־אלטסטה" – זקן־המחנה – היה על־פי־רוב גרמני שנאסר בעוון פעילות פוליטית. על־פי־רוב היו אלה אסירים פוליטיים ששהו במחנות־מאסר זמן רב לפני המלחמה. "הלאגרשרייבר" – המזכיר הכללי של המחנה – היה צ'כי, אסיר פוליטי לשעבר שהגיע לעמדת כוח. האיש הזה, שהיתה לו אוטוריטה לא מבוטלת, הוא זה שכנראה ריחם עלי ודאג להעביר אותי ליחידת המטבח. כל אנשי המחנה היו עדים למכות שקיבלתי, ובתוכם אותו "לאגרשרייבר". בכל פעם שמישהו ספג מלקות היו מעמידים את כל אנשי המחנה לצפות במחזה.

כך היה גם לגבי התליות, ואפילו יותר גרוע. היו מעמידים אנשים במשך שעות, עד שתלו את הקורבן, ולאחר שנתלה היה על כל האסירים לחלוף על פני בימת־התליה ולראות את

התלוי מקרוב. התלייה היתה מעשה שכיח. מטרתה היתה להראות מה צפוי לנו וכך היינו נאלצים לצעוד סביב התלוי אין סוף פעמים.
אותו צ'כי שהיה בעזרי היה איש טוב. אני כמעט משוכנע שהיה זה הוא שבא לעזרתי, כי ליוונים לא היתה עמדה מספיק חזקה למעשה שכזה. הוא האיש שכנראה דאג להעביר אותי לעבודת המטבח. יתכן שעשה זאת בעזרת ד"ר קואנקה. כאמור פגשתי במטבח את שני המתאגרפים הסלוניקאים. שניהם חברי עד היום. מי שבעצם הציל אותי מכל הענין היה ז'קו רזון, לשעבר הצ'מפיון של סלוניקי, ידיד טוב שלי. ק.צטניק בספרו "פיפל" מספר על נער ששימש את בעלי השרה במחנה. היתה סכנה שאני, עקב היותי בגיל הזה שבין נערות לגברות, עלול להיעשות ל"פיפל" של אחד האחראים למטבח. והנה בא ז'קו רזון ומודיע לכל עובדי המטבח בלשון שאינה משתמעת לשתי פנים: "ז'קיטו תחת חסותי. הוא בן חסותי. שיהיה ברור לכולם. אוי למי שיעז להתקרב אליו". הוא הודיע את זה גם לפולנים וכולם פחדו ממנו. הוא היה הר אדם, אכל הרבה והפיל את אימתו על עובדי המטבח. כולם רעדו מפניו. יותר מאשר מן המתאגרף השני, שלמה ארוך, שהיה צעיר ממנו. ארוך הגיע אלינו מבירקנאו, היה חדש במחנה שלנו, וז'קו רזון כבר היה ותיק. הייתי, אם כן, בן חסותו של ז'קו רזון. הייתי אז בן שבע־עשרה והוא היה בן עשרים וחמש. הוא הקרין נוכחות וכריזמה ופרש עלי את חסותו. הרגשתי מוגן ובטוח. ז'קו גם עזר לאלה שהפכו למוזלמנים. הוא קיבל עזרה מד"ר קואנקה. מי שהיה חולה נשלח לד"ר קואנקה, שהיה לו קשר עם ז'קו רזון. אחד עזר לשני. ז'קו הוא זה שקבע עבורנו את הנוהג להפריש ממנת המרק היומית לטובת המוזלמנים. היה איתנו גם סמי שואל, סלוניקאי, שנפטר לא מזמן בברזיל. אם כן, ז'קו נתן הוראה שעל כל אחד להפריש ממנת המרק שלו לטובת המוזלמנים.
לאחר החזרה מהעבודה בסוף היום, ולאחר שספרו אותנו ווידאו שהכל בסדר, היינו חופשיים לנפשנו. כאשר חזרנו לבלוק קיבלנו מנת מרק, ממנה היינו מפרישים למי מבין האסירים היוונים שעמדו להיפך למוזלמן. כל ערב, וכך במשך

חודשים, כאשר הייתי נותן ממנתי לאסיר אחר, הייתי נזכר בשמואל וביהודה, שני אחי, שלא זכו לקבל מחבריהם את אותה עזרה חיונית שהיתה עשויה להציל אותם. הנה עכשיו יש לי ליטר מרק, אני יכול לעזור להם, אני רוצה, אני משתוקק בכל נפשי לעזור להם, אבל שניהם כבר אינם. ואולי בזכות המרק שנתתי ניצלו אסירים אחדים. וכך יום יום, במשך חודשים, אנחנו מזינים אנשים שמצבם היה יותר גרוע משלנו.

כך חלפו הימים, השבועות והחודשים והנה הגיעה שנת 1945. הכשלונות של הגרמנים החלו עוד ב־1942, עם תבוסתם העקובה מדם בסטלינגרד. למרות הפיקוח הקפדני על בידוד, מגיעות אלינו ידיעות מהמלחמה. המגע היומיומי עם הפועלים הפולנים שעבדו כמונו בתשלובת הענקית איפשר לנו לקבל אינפורמציה מהנעשה בחזית. שמענו שמעצמות המערב שולטות כמעט בכל צרפת; שהרוסים מתקדמים ללא התנגדות רצינית ונמצאים זה זמן מה במרחב של כמאה קילומטרים מהמחנה.

יום אחד הגיחו אווירונים וטסו בגובה נמוך. התפללנו שיטילו פצצות על המחנה. ואולם לבנות־הברית היו שיקולים משלהם. הם חסכו בפצצות. שמרו אותן ל"מטרות אסטרטגיות". בונה לא היתה מטרה צבאית. על המחנה לא הוטלה אף פצצה. אבל על בית־החרושת נפלו פצצות אחדות, ולא תמיד התוצאה היתה לטובתנו. כי לאחר כל הפצצה הוטל עלינו לשקם את הנזק – לנקות ולבנות מחדש, וזאת לא במסגרת יום עבודה "נורמאלי", אלא תוך מכות וצעקות, עבודה שהטילה עול נוסף על האסירים. כך שמצד אחד שמחנו על כל נזק שנגרם לבית־החרושת ומהצד האחר הנזקים לא היו די משמעותיים ולא היה בהם כדי לשתק את המפעל, אלא רק לחבל בפעילות שלו באופן זמני עד שהאסירים תיקנו את הטעון תיקון. האסירים סבלו מאוד למן תחילת ההפצצות משום שהיה עליהם לעבוד הרבה יותר קשה.

ופתאום, בערך ב־10 בינואר 1945, התפשטה בשורה משמחת: הרוסים פתחו בהתקפה מאסיבית באזורנו. שחרורנו הוא עניין של ימים אחדים!

אך אבוי! ב־15 בינואר התגלגלה במחנה שמועה נוראה: אנו עומדים לפנות את המחנה ולנדוד למקומות אחרים במרכז גרמניה.

הגרמנים מחלקים ללא סדר בגדים לכל דורש. אנו מתקוטטים עם חברינו על כל חולצה, מעיל או שמיכה, מבלי לדעת אם נפיק מזה תועלת. במטבח מחסלים את המלאי. מחלקים לנו בחיפזון מרק, לחם, קצת מרגרינה. אומרים שזה צריך להיות אוכל ל־4 ימים. אנו בולעים את הכל מיד, מבלי לחשוב שלפנינו 5 ימים ללא חלוקת אוכל.

ב־17 בינואר בשעה ארבע אחר הצהריים, מכריזים על ריכוז וספירה בכיכר הגדולה של המחנה. ה־S.S. סופרים אותנו, מחלקים אותנו לקבוצות של 100 איש, מתלחשים ביניהם. בשעה שבע בערב ניתנת הפקודה! זזים!

במטבח שררו מהומה ואנדרלמוסיה. אנשי האס־אס היו מבולבלים. הם לא ידעו מה לעשות בנו. לבסוף הוחלט שעלינו לצאת את המחנה. היה זה בלילה שבין ה־17 ל־18 בינואר.

לפני היציאה הצלחתי לגנוב חתיכת לחם מהמטבח. כמו כן מצאתי אריזה ריקה של שק מלט, אשר חתכתי אותה בעזרת הכף־סכין שברשותי. שמתי את שק הנייר מתחת לבגד שלי, שם הטמנתי גם את חתיכת הלחם וכך יצאתי לצעדה. סמרטוטים סביב הרגלים ונעלי עץ. בחוץ שורר קור של 14־15 מעלות מתחת לאפס. על האדמה מונח שלג בגובה של 30־40 ס"מ. אושוויץ לבנה כולה. הגיע רגע היציאה.

אלפי אנשים יצאו באותו לילה מהמחנות אושוויץ I, II ו־III. מסודרים בחמישיות, מימיננו ומשמאלנו אנשי אס־אס חמושים וכלביהם לצִדם, החילונו לצעוד בשלג. כל מי שיכול היה ללכת הוצא מהמחנה. החולים נשארו במרפאות והיתה שמועה שעומדים להרוג אותם ואולם באורח נס הושארו החולים ללא השגחה, ובתוכם, כידוע, הסופר פרימו לוי. אנחנו, כל אנשי המטבח, יצאנו יחד.

מעולם קודם לכן לא חלמתי בזמן הליכה. הייתי כנראה כל־כך עייף שהלכתי כמו גולם, כמו כפאני שד, בלי לדעת לאן. הייתי בתוך השורה, צעדתי עם השורה. מאוחר יותר הסתבר לי שאלי ויזל צעד כמה מטרים מאחורי. וכן גם צבי מיכאלי,

האח של ליאונורה גיסתי. מדי פעם, כשעדיין הייתי ער, שמעתי יריות. הלכנו יומיים שלמים ושלושה לילות. האנשים שכשל כוחם פשוט התישבו על השלג. משני צדינו צעדו גרמנים, לעיתים היו רכובים על אופנועים. הללו היו נוסעים וחוזרים ומשגיחים שהכל מתנהל כשורה. מי שהיה נופל – היו יורים בו בראש או בגוף, לא חשוב. השיירה המשיכה לצעוד. כאשר ירו באסיר, היה פורץ מהגוף הירוי קילוח דם שהיה מכתים את השלג הלבן. וכך לאורך הדרך ניתן היה לראות כתמים אין־סופיים של דם, שלוליות של דם ספוגות בשלג.

בתוך הצעדה קרה לי דבר תמוה ומופלא. חלמתי. אמנם שמעתי את היריות ואת הפקודות, אבל יחד עם זה חלמתי. הלכתי וחלמתי. חלמתי והלכתי. הרגשתי את שק־הנייר מתחת לבגד ואת חתיכת הלחם וידעתי שאני מבוטח. ובהליכתי חלמתי על המגדל הלבן, הים הכחול והשמש הבוערת. פתאום אני מריח ריח בושם משכר. לא הבנתי כיצד זה יתכן. פתחתי את עיני וראיתי שאנחנו עוברים בטבורה של עיירה כלשהי, אנשים עומדים משני הצדדים ומסתכלים בנו. לא אוכל לומר לבטח אם היו אלה גרמנים או פולנים. ודאי היו פולנים. הם מתבוננים בדמויות השדופות הנגררות בשלג. כנראה שבין הצופים היתה בחורה שהיה לה בושם חזק במיוחד. ובעובדה: הריח הגיע אלי ועורר אותי. שנים רבות לאחר מכן הזדמנתי למלון "דן כרמל" בחיפה בחברתו של הסופר אלי ויזל, חתן פרס נובל, סיפרתי לו את סיפור הבושם ולתדהמתי הוא אמר: "אני זוכר באיזה כפר זה היה כי גם אני הרחתי אותו הריח". אמרתי: "אלי, כיצד זה יתכן? הרי המלחמה היתה בעיצומה?" ניסינו לפענח את סוד הבושם המופלא ולבסוף העלינו השערה שבוודאי גרמני שביקר בפאריס הביא לאהובתו בקבוק בושם משם. והנה שנינו עדיין תחת הרושם של אותו פרפום שלא־מהעולם־הזה.

כעבור ארבעה ימים, בערך בחצות הליל שבין ה־21 וה־22 בינואר 1945, הגענו לגלייביץ, עיירה על גבול פולין־גרמניה. "הגענו" – אלפים בודדים מתוך 60 אלף האסירים היהודיים שיצאו ארבע יממות קודם לכן מאושוויץ.

נוכח המתקפה המרוכזת של כוחות הצבא האדום, הבינו

הגרמנים שלא יוכלו להגן על האזור ולכן החליטו לסגת ממנו. אך בנסיגתם לא רצו לוותר על אסירי המחנות באזור, אותם יעדו לעבודות בתוך גרמניה. וכך יצאנו ל"צעדת המוות" שבוע לפני בואם של הסובייטים. כל הקורבנות נותרו בשטח. לא היה זמן ולא היתה כוונה לקבור אותם. את זאת עשו המקומיים, בלית ברירה, בעיקר מחשש למגיפות. לילה אחד הטור שלנו הגיע למבנה נטוש של בית־חרושת לרעפים וחנה שם. הגרמנים, רובם לא חיילי אס־אס כי אם אנשי מילואים שהובאו ממקומות שונים, התעייפו והחליטו לעשות חניית לילה. הטור של הצועדים נמשך קילומטרים על קילומטרים. הקבוצה שלנו, כמה מאות אנשים, פלשה למבנה הנטוש הזה. פרצנו פנימה, כל אחד מחפש לו פינה חמה. באותו לילה ברחו מהמסע כמה יהודים פולנים. להם היתה הבריחה אפשרית. הם היו בני המקום, הכירו את השפה, ולכן ניצלו את שעת הכושר שהזדמנה להם. אנחנו, ילידי יוון, לאן יכולנו לברוח? מיקי גולדמן, ידיד שלי, היה בין הבורחים באותו לילה. מאוחר יותר נעשה קצין במשטרת ישראל ובתוקף תפקידו זה היה בין החותמים על תעודת המוות של אייכמן.

בסוף המסע הגענו לגלייביץ, מחנה ריכוז נטוש שיושביו נלקחו, כנראה,לפנים גרמניה. עם הגיענו לשם החלו כולם מתפזרים כמו עכברים בחורים, מחפשים מקום לינה. היה אי־סדר נוראי. כולם אצו־רצו לכל הכיוונים במטרה למצוא מקום שינה. רק החזקים שרדו לאחר ארבעה ימי הליכה. והנה גם אני אחוז בהלת ריצה, פונה כה וכה בתוך המון השלדים הנרדפים, ולפתע מישהו קרע לי את הבגד בעזרת כף מרוקעת וחטף לי את חתיכת הלחם שהסתרתי במשך כל ימי המסע. היתה זו טעות מרה ששמרתי את חתיכת הלחם במקום לאכול אותה בדרך. הוא נגזל ממני ועתה נותרתי בלי כלום. אין לי שום דבר. איך מגיע סכין לידיו של אסיר מחנה? לוקחים את אותה הכף של המרק, אותה לקחנו איתנו, דופקים עליה בעזרת אבן, מרקעים אותה עד שהיא נהפכת דקה וחדה כסכין. היו אנשים שבעזרת אותה כף־סכין היו חותכים את פרוסת הלחם האחת לחתיכות קטנות ואוכלים אותן לאט לאט, מבחינה פסיכולוגית היה זה עבורם כאילו אכלו ככר לחם שלם. עד היום ניתן

לראות באושוויץ דגם של כף שהידית שלה רוקעה לסכין. בסכין שכזו חתך לי מישהו את הבגד והוציא מתחת לו את חתיכת הלחם שהיתה מוסתרת שם במשך ארבעה ימים.

חיפשתי מקום לישון. והנה אני פוגש בחור צעיר בגילי בשם סם פנחס, שחי כיום בארצות־הברית. הכרתי אותו אגב הליכה והוא אמר לי ביוונית: "בוא איתי, מצאתי מקום." הוא רץ, אני אחריו, מצאנו מקום שכבר היה תפוס על־ידי אנשים רבים. נשאר ביניהם רווח בעובי של פס צר – שם התמקמנו סם ואני. על הדרגש כבר ישן מישהו. עלינו למעלה וסם אמר: "בוא. אתה תישן מצדו האחד ואני מצדו השני." נרדמנו במהירות, לאחר ששתינו מים לרוויה מהברזים שבמחנה. כשהתעוררנו בבוקר מצאנו ששותפינו לדרגש כבר קמו והלכו. נשארנו רק חברי ואני, וכן האיש שישן בינינו. מוזר היה בעינינו שכאשר הגענו מצאנו אותו ישן, והנה התעוררנו והוא עדיין ישן. נגענו בו והנה הוא גוש קרח. כנראה נפטר זמן מה לפני צאת יושביו הקודמים של המחנה, ולכן השאירו אותו באשר הוא. לאיש לא היה פנאי ולא עצבים לפנות אותו. חלחלה אחזתני למחש־בה שישנתי כל הלילה בצמוד לגוויה.

כעבור יומיים הועמסנו על קרונות־פחם במטרה להסיע אותנו למחנה דורה שבתוך גרמניה.

המסע הזה היה הגיהנום בשיאו. החורף היה בעיצומו, הועמסנו על קרונות פתוחים, דחוסים כמו סרדינים, לא רק שלא היה מקום לשבת, גם לא היה מקום לעמוד. ואני יחד עם שני המתאגרפים. כאשר מישהו מהנוסעים נפטר – לא חיכינו עד שהרכבת תחנה ועד שמישהו יואיל בטובו לפנות את גוויתו. שני בעלי הזרוע היו מניפים את הגוויה ומעיפים אותה החוצה, אל מחוץ לקרון. אדם שנפטר בין אנשים עומדים איננו נשאר לעמוד, הוא נופל על העומדים לידו ומהווה עליהם מעמסה. הוא מכביד. מה עושים האנשים החזקים? לוקחים וזורקים אותו מחוץ לקרון. לגרמנים נדמה שמישהו מנסה לברוח והם יורים לעברו. בקרון לא היה לנו אוכל ולא מים. הצמא הציק לנו מאוד. מצאתי תחבולה לאסוף מעט שלג. לא היתה לי צלחת, כמו שהיתה לצבי. חלצתי את אחת מנעלי קשרתי אותה לשני השרוכים וניסיתי לדוג בעזרתה קצת שלג.

מרוב צמא שתו אנשים אחד את השתן של השני. אנשים היו מחכים כדי לא לבזבז את הנוזל היקר. גם אני שתיתי ממנו וצריך להאמין לי שזה הציל אותי. השתן הוא נוזל מר מאוד אבל חם ומחמם את הלב. וכך המשכנו לחיות.

הבחורים היוונים עזרו מאוד אחד לשני. היה בחור יווני, לא סלוניקאי, שכנראה נמאס לו לחיות חיי מיאוס כאלה. יתכן שיצא מדעתו, אינני יודע. אבל הוא רצה למות בכבוד. מה עשה? הוא טיפס לפינת הקרון ומשם קפץ אל מותו אגב קריאה: "ויוה לה ליברטה" – יחי החופש! את הקריאה שלו קטע מטח של מכונת יריה שממש גזרה אותו לגזרים. הסבל בתוך אותו קרון היה בל יתואר. אפשר להתקיים בלי אוכל, אבל בלי מים אין אפשרות להתקיים, זה הדבר הגרוע ביותר שאדם יכול לסבול.

הנסיעה מסלוניקי לאושוויץ שנתיים קודם לכן היתה בבחינת מסע תענוגות לעומת הנסיעה בקרון הפתוח לדורה. קשה לתאר מה התרחש שם. לסרדינים בקופסה עדיין יותר נוח ממה שהיה לנו שם. בקרון אחר באותה רכבת היה צבי מיכאלי. בשנת 1945 פירסם צבי את חוויותיו מאותו מסע בעיתון שוודי, במאמר "מרכבות השאול". במאמר תיאור מדויק של המסע הקשה לדורה:

"באור הבוקר הובלנו כל אלה שנשארנו במקום לתחנת הרכבת ונדחסנו לקרונות פתוחים ורטובים בעמידה, כ־120 עד 140 איש בכל קרון. היה לנו מקום רק לעמוד אחד צמוד לשני כשהשלג יורד על ראשינו. במשך 9 ימים נישאר בקרונות מקוללים אלה, עזובים לנפשנו, ללא מזון, ללא מים וללא נוחיות אלמנטרית. החזקים ביותר תופסים את המקומות היותר נוחים לכל אורך דפנות הקרון. החלשים נשארים באמצע ונופלים אחד על השני עם כל טלטלת הרכבת.

במשך היום יש אור, המצב יותר נסבל, משתדלים לא לפגוע אחד בשני, אך בלילה התמונה איומה. בחושך הגמור, החזקים יותר חונקים את החלשים. אוי לזה שבגלל עייפות ואפיסת כוחות מעז לשבת. מיד רבים אחרים נופלים עליו, חונקים אותו והמוות בא מחוסר נשימה. קללות, צעקות, מכות, יללות, נשמעות מכל פינה. צו השעה הוא להישאר בעמידה או

על הברכיים, אם רוצים להישאר בחיים. כל אחד עושה את צרכיו הטבעיים בכלי האוכל שלו ומשליך אותו מעבר לקרון. לא סובלים באופן מיוחד מרעב. אין לאיש חשק לאכול, אך כולם צמאים נורא. ה־אס.אס. לא דאגו לספק לנו אפילו מים. הפטנט היחידי שנשאר לרשותנו להרטיב קצת את השפתיים הוא המתואר כאן.

החזקים שבינינו היו קושרים יחד חגורות, רצועות של שמיכות, חוטים שונים לכדי חבל ארוך שבקצהו היו קושרים ספל קפה ממתכת. הם החזיקו את החבל מקצה אחד ומשלי־כים את הספל מעבר לקרון. נסיעת הרכבת היתה מאפשרת לספל "לדוג" קצת שלג מצידי המסילה ואת מעט השלג הזה היו מעלים לקרון ומחלקים אותו בכפית קטנה בין בעלי החגורות והמקורבים אליהם. מי יכול לדמיין לו מה ערכה של כפית שלג בנסיבות ההן? לא היה לה מחיר!

נוגע ללב היה לראות את אותם מסכנים שלא היה להם כוח לקום ושהיו מתים מצמא, מתחננים לקבל כפית שלג, אך החזקים היו דוחפים אותם באכזריות.

לאחר היום השלישי, גוויות המתים התרבו בכל קרון. הדלתות נשארו נעולות בעקשנות ואלה שנותרו בחיים השתמשו בגוויות כבכסאות לשבת עליהם או כמזרונים להשתטח למנוחה. עוד לפני שנקבע מותם סופית, היו מורידים להם נעליים, מעילים וכל חפץ אחר שעשוי היה לעזור לאחרים.

ביום הרביעי, בגלל העצבים המתוחים והצמא הנורא שהיה מייבש את הפה, פקד אסון נוסף את דרי הקרונות. ההיסטריה! השגעון האלים! בזמן הפסקות הנסיעה, היו מקרים רבים של חברים שנתקפו פתאום בשגעון, היו מטפסים על דפנות הקרון כדי לקפוץ החוצה. מיד הם היו נורים על ידי הזקיפים הגרמנים שהיו מגיפים את הקרונות כשהקטר היה נעצר. אחרים היו צועקים בכל כוחם עד שהיו נחלשים ומשתטחים על תחתית הקרון. מיד היו נחנקים תחת רגלי שכניהם שהיו מתיישבים עליהם תוך חיפוש מקום מנוחה.

ריח רע של צואה ולכלוך התפשט בקרון. פני האנשים שלא התרחצו ימים רבים היו שחורים מזוהמה והעור היה דבוק

לעצמות, זקן של כשבועיים לא הוסיף למראה וגם כינים החלו להופיע. במשך היום היה שקט יחסי וכולם מיעטו לדבר. אך בלילה, במלחמת הקיום, כל אחד היה מרביץ לשכנו, דוחף אותו כדי לא להחנק בעצמו. כתמי דם הופיעו בפנינו, מהפצעים שגרמו להם הצפורניים הארוכות והמלוכלכות של חברים בעבר, שהפכו לאוייבים בנפש במהלך המסע.

סוף סוף נפתחו ביום החמישי דלתות קרונות כדי להוציא את הגוויות. בתוך המשאיות שנעמדו לאורך הקרונות, נזרקו ביחד עם הגוויות גם אנשים שעדיין היו בחיים, אך לא היה להם כוח להתנגד או לצעוק. כל זאת כדי להשאיר יותר מקום לאלה שעוד נשארו בחיים.

כארבעים גוויות הוצאו מהקרון שלנו באותו יום. לקראת ערב חולקה לנו בפעם הראשונה מזה חמישה ימים, מנת לחם וקצת מרגרינה. אך לא מים! המאושרים בינינו שהיו יכולים "לדוג" קצת שלג, הצליחו לאכול את הלחם, האחרים לא הצליחו לבלוע כלל וברצון היו מסכימים להחליף את המנה שלהם תמורת 2-3 כפיות שלג.

מאז היום החמישי, כעשר גוויות היו מוצאות מכל קרון באופן סדיר מדי יום ביומו. העייפות והייאוש באו במקום השגעון והצעקות. נשארנו כל אחד בפינה שלו, מכוסה בשמיכה, כשהשלג יורד מעל ראשינו, מחכים בהשלמה למוות שהיה שם קץ לעינוי הזה. כל רעש פסק, חוץ מהיללות החלשות של הגוססים. המסע נמשך תשעה ימים ותשעה לילות ארוכים. בהשוואה לגיהנום הנורא הזה, כל הסבל שהיה מנת חלקנו במשך שנתיים במחנה ריכוז, נראה לנו כמשחק ילדים.

כשהרכבת הגיעה סוף סוף ליעדה, מחנה דורה בלב גרמניה, קרוב לשישים אחוזים מהאסירים שיצאו בשיירה ממחנה בונה לא היו עוד בחיים. בקרון שלנו בלבד, מתוך כ-140 שהיינו בתחילת המסע, נשארנו רק כ-65. בירידה מהקרונות לא היה לנו כוח אפילו לעמוד על הרגליים ולצעוד. בכל זאת היינו נאלצים לעשות את הדרך מהמסילה למחנה החדש שהיה ממוקם בתוך יער על גבעה. חברים למסע שהצליחו להתגבר על תלאות הנסיעה, נפלו באפיסת כוחות אחרי שעשו צעדים אחדים."

עד כאן סיפורו של מיכאלי.

נכנסנו למחנה דורה וסגרו אחרינו את הדלתות. מיד עם סגירת השערים מאחורינו רצנו כולנו לשתות מים. הרי תשעה ימים לא שתינו. באמצע המחנה היתה שוקת. כולם נדחפו לעבר אותה שוקת, אחד מעל השני, נדחקו והצטופפו סביבה ולבסוף גם אני זכיתי להתקרב אליה. הכנסתי את הראש למים הקרים, שתיתי ושתיתי ושתיתי עד שהתפוצצתי מרוב מים. כל הימים הללו גם לא היה לנו מה לאכול. אבל סבלתי מהצמא יותר מאשר מהרעב. הפקודה הראשונה שניתנה לנו היתה: לפשוט את הבגדים! ובעוד אנו עומדים בשלג ערומים אספו את בגדינו ולקחו אותם לחיטוי. באמצע המחנה היה דוד קיטור ענק שבקצהו ארובה, לשם הכניסו את הבגדים לחיטוי. כאשר הוחזרו שוב לא היו אלה אותם בגדים שלבשנו קודם לכן כי כל אחד קיבל בגד כלשהו מהערימה. כן קיבל כל אחד מספר חדש, ואינני זוכר מה היה המספר שלי.

מחנה דורה נבנה בתוך רכס הרי הרץ בשלהי שנת 1943. יעודו היה לשרת את פיתוחו וייצורו של "נשק הפלא" – אותן פצצות מעופפות שנודעו בכינויין V–1 ו־V–2 (היא האות של המלה הגרמנית Vergel tung, נקמה), ואשר בעזרתן חשבו היטלר ותומכיו להספיק להפוך תבוסה ודאית לנצחון מוחץ. מדעני הרייך, בראשותו של ורנר פון־בראון, הצליחו עד אז לפתח באתר בצפון גרמניה את השלבים הראשונים המבצעיים של אותם טילים, שמאוחר יותר נורו לעבר לונדון וזרעו בה הרס ומוות. כאשר בנות הברית גילו את המקום שהיה חשוף למדי להתקפות אוויר, הוחלט להעביר את הייצור למקום מבטחים.

המומחים בחרו לנצל לצורך הקמת האתר שורה של מערות ענק בתוך רכס הרי הרץ. כשישים אלף אסירים הובאו למקום ותוך מספר חודשים הותקן בבטן הרי הגיר מפעל ענק, בו שורה של אולמות־יצור המתפרשים על פני מספר קומות; מסדרונות ובהם פסי רכבת וכל הציוד הדרוש. אל המפעל הסודי הזה הוליכו מספר שערים שהיו מוסתרים בקיפולי ההר. הוא היה מוגן מהתקפות אוויר, גם במקרה שיתגלה, כשהאסירים־הפועלים עושים את דרכם אל המתקן וממנו בחשיכה.

תנאי החיים היו נוראיים. מכיוון ששלטונות הרייך ניהלו מירוץ נגד השעון, נדרשו האסירים למאמץ מיוחד ועל כן עבדנו בשתי משמרות של 12 שעות כל אחת. באותם שבועות שבהם שהיתי בדורה לא זכיתי לראות את אור השמש, משום שפלוגות העבודה התחלפו בחשיכה. איטליה כבר נכבשה על־ידי בנות הברית, מדי פעם שמענו אווירונים מעל ראשינו, אולם הגרמנים המשיכו לעבוד כרגיל, ואולי אף בקצב מוגבר.
לא רק קצב העבודה הרצחני תבע קורבנות. גם תת־התזונה, המחלות, התאונות, וכמובן השתוללות הרוצחים בשורות האס.אס. והקאפו. יום־יום נערכו באתר המחנה גם הוצאות להורג של אסירים ש"חיבלו במאמץ המלחמתי של הרייך". הם נתלו במתקן פרימיטיבי ביותר, לעיני עמיתיהם לסבל ולעינויים, תוך גסיסה איטית.
בעוד שבבונה שררו נקיון וסדר למופת, הרי בדורה התנאים הסניטריים היו ירודים ביותר, בהתאם למצבם של הגרמנים באותו זמן. לא היה שום אביזר רחצה, מזון הגיע פעם ביומיים ולפעמים לא הגיע כלל. אנשים סבלו מאוד.
בדורה לא היה קרמטוריום, לא היה מקום לשרוף בו את הגופות. מה עשו הגרמנים?
הם היו מרכזים את הגוויות, מסדרים אותן בשכבות, ארבע על ארבע על ארבע, מין מגדל של גוויות, עליהן שפכו בנזין והציתו אותן. כעבור זמן קצר היה ריח מחליא של בשר חרוך מתפשט במחנה. אחת התופעות האכזריות שראיתי בחיי, ואולי האכזרית ביותר, התרחשה תוך כדי שריפת הגוויות. אוקראיני אחד, ידעתי שהוא אוקראיני על פי הטלאי הירוק שעל חולצתו, אשר עסק כנראה באיסוף הגוויות (היו במחנה בני מיעוטים שונים: היו פולנים, גרמנים ואוקראינים. לאלה היה סימן ירוק ולאלה – סימן אדום או שחור. אדום היה סימן ההיכר של האסירים הפוליטיים. ירוק היה של הפליליים. היו כל מיני סימנים. באושוויץ היו אלה על־פי רוב אנשי השררה. כשהגיעו לדורה כנראה איבדו את מעמדם ומצבם היה קשה. יתכן שזה ההסבר – ולו חלקי בלבד – לדבר המזעזע שראיתי). אותו אוקראיני, שאני זוכר את פניו היטב, רץ לעבר המדורה שבה העלו את הגוויות על המוקד, הוציא מהבגד שלו את

אותה סכין תוצרת בית, שהסברתי את אופן ריקועה, וחתך חתיכת בשר מאחת הגוויות. את חתיכת הבשר הגיש אל פיו. עד כדי כך היה מצב האנשים נואש. לקבור את המתים לא היה זמן וגם לא כוח אדם. ולכן הפתרון הפשוט ביותר היה שריפתם. אפילו על הבנזין חסו, ובכל זאת שפכו טיפות אחדות כדי להאיץ את השריפה.

לאט לאט הורגש שהגרמנים מאבדים את הבטחון העצמי שלהם, ועם אובדן הבטחון השתבשה הנטיה לסדר ולנקיון. שוב לא הקפידו על כגון אלה. בימים שהשמש הציצה היינו עומדים בחוץ ופולים כינים זה מראשו של זה, עד כדי כך היה מצבנו הבריאותי ירוד. אם בבונה היו מגלחים את שער ראשנו מדי שבועיים, הרי בדורה איש כבר לא נתן את דעתו על כך. לא היה זמן. הכל השתבש.

ואף על פי כן המשכנו בעבודת החציבה. כדי לאפשר את ביצוע העבודה היו מכניסים למנהרות זרקורים רבי עוצמה שהאירו את החלל הקפוא. לא אחת, כאשר המשגיח לא היה בטווח ראייה, הייתי רץ אל אחד הזרקורים ומתחמם באורו.

אינני זוכר כמה זמן שהינו בדורה. מדורה הלכנו ברגל למחנה שנקרא ארליך ושם עבדנו זמן מועט. הגרמנים היו מעוניינים בכוח עבודה וכל יום עבודה שאדם יכול לתרום למאמץ המלחמתי הקורס – היה חשוב עבורם כסם חיים. ממחנה ארליך נלקחנו לברגן־בלזן, מחנה עצום, השוכן בקרבת העיירה צלה והעיר האנובר, וזה המקום האחרון שבו שהינו, וממנו השתחררנו. בברגן־בלזן לא שהינו זמן ממושך ובאותה תקופה גם לא הגיעו למחנה אנשים רבים. מפה לאוזן עברה השמועה בדבר סיומה הקרוב של המלחמה. שמענו את האווירונים של בנות הברית חגים מעלינו אבל אף פצצה לא נפלה בשטח המחנה.

בברגן־בלזן היו בניינים דו־קומתיים עשויים מלבנים אדומות כמו באושוויץ I. אותו בחור שהתחבר אלי בגלייביץ, סם פנחס, נשאר בקשר איתי גם בברגן־בלזן. עלינו שנינו לקומה השנייה של אחד הבניינים והתמקמנו בפינה כלשהי, כבר לא היה צריך להלחם על פינה משלנו כי לא נותרו הרבה אנשים. סידרנו לנו משכב ויצאנו לתור אחר מזון. מאז שיצאנו מדורה,

עברנו בארליך, והגענו לברגן־בלזן, לא בא אל פינו שום פירוד מזון. שנינו התחלנו ליהפך למוזלמנים. מים בברז – היו. אוכל לא היה. לא היה שום רישום, שום פיקוח. הכניסו אותנו לברגן־בלזן, במגדלי־השמירה היו מוצבים חיילים גרמנים וזהו. שכבנו שנינו במיטותינו. לפתע שמענו יריות. קמתי מהמיטה והתבוננתי דרך החלון במתרחש למטה. ראיתי שאנשים מתגודדים ואחד מודיע לשני שהתגלה מחסן תת־קרקעי של תפוחי־אדמה. הגרמנים היו מאחסנים את תפוחי האדמה בבור שנחפר בקרבת המטבח. אסירים שגילו את המצבור החלו לחפור בידיהם וכעבור זמן קצר גורשו משם על־ידי מכונות היריה שירו עליהם מן המגדלים. האסירים ברחו לכל הכיוונים. את כל ההתרחשות הזו ראיתי מן הקומה השניה של בנין הלבנים. אמרתי לסם: "מצאו תפוחי־אדמה. בוא נלך!" וסם ענה בקול חלוש: "אני מעדיף למות כאן מאשר מהכדו־רים של הגרמנים". אמרתי: "בין כה וכה נמות, בין אם ננסה למצוא תפוחי־אדמה ובין אם לא. בוא ננסה." הוא איבד כל תקווה ולכן נשאר לשכב. אמרתי: "אני הולך!" אספתי את מעט הכוחות שהיו לי וירדתי למטה. מכל העברים ירו ואף־על־פי־כן המשכתי לרוץ לעבר אותו בור. כאשר הגעתי אליו ראיתי שהוא כולו בוץ ובתוך הבוץ אמנם טמונים תפוחי־אדמה. לקחתי תפוחי־אדמה אחדים, ככל שיכולה כף־יד להכיל, הסתרתי אותם מתחת לחולצה ואיך שהוא, אינני יודע איך, עשיתי את דרכי בחזרה לאותו מבנה. בידי היו חמישה או שישה תפוחי־אדמה. עליתי למעלה והנחתי אותם לפני סם. הוא התקשה להאמין שהצלחתי במבצע. רחצנו את תפוחי־האדמה מהבוץ, לא השהינו אותם שניה מיותרת מתחת למים ומיד הכנסנו אותם לפינו כמו שהם, על קליפתם, בלתי מבושלים. מזון זה החזיק אותנו בחיים יום־יומיים נוספים. בזכות תפוחי־אדמה אלה זכינו לראות את רגע השחרור.

כעבור יומיים ראינו, ממרומי הקומה השניה שלנו, את חיילי האס־אס יורדים ממגדלי השמירה כשעל זרועם סרט לבן. הסתכלנו בהם בתמיהה דרך החלון וכעבור זמן קצר נכנס למגרש המרכזי ג'יפ מצוייד ברמקול והודיע בכל השפות האפשריות – חוץ מיוונית – שהצבא הבריטי נכנס למחנה

הריכוז ברגן־בלזן ונציגיו מודיעים בזה שכל יושבי המחנה משוחררים. לשמע ההודעה יצאו הניצולים מהבתים והתאספו ליד הג'יפ. מה גדולה היתה תמיהתי כאשר ראיתי את דגלי עמי אירופה מתנוססים על גגות הבתים. איך הגיעו לשם – חידה היא בעיני. לא אשכח את מראה הדגלים המתנוססים על הגגות של ברגן־בלזן. בשארית כוחותיהם אספו הניצולים אבנים או חתיכות עץ והחלו להתנפל על החיילים הגרמנים שנכנעו לפני זמן קצר. הבריטים לא מיהרו להשליט סדר אלא איפשרו לאסירים להוציא את זעמם על הגרמנים.

זה היה בתאריך 15 באפריל 1945 בשעה שלוש אחר הצהריים.

בדרך הארוכה הביתה (15.4.1945 – 14.8.1948)

שלטונות הצבא הבריטי הביאו את ראש העיר של צלה ואת נכבדיה למחנה כדי להראות להם את הזוועה. אלפי גופות היו פזורות מסביב, כי לא היו שהות וכוח־אדם לקבור את המתים. כמו־כן ראיתי מאות בני אדם שזכו לראות בעיניהם את יום השחרור, זכו לראות את החיילים המשחררים, בכו על זה ועל אלה – ומתו. האיברים הפנימיים שלהם, המערכות הפנימיות היו כל־כך מכווצים, ששוב לא יכלו לתפקד. בי ובסם פנחס לא טיפלו. הייתי חלש מאוד עקב דיזנטריה שמקורה כנראה באותם תפוחי־אדמה שאכלנו ימים אחדים קודם־לכן. ואף־על־פי־כן לא זכינו בטיפול, משום שנחוץ היה לטפל קודם לכל באנשים הגוועים; והבריטים, שביקשו לסייע ככל שניתן, סייעו תחילה לתשושים ביותר.

הפעולה הראשונה שעשו הבריטים – היה ניתוק גדר התיל המחושמלת שהקיפה את המחנה. היינו חופשיים לצאת. אמנם הוראת הבריטים היתה להשאר במחנה אבל יכולנו לצאת. הבנו שאין סיכוי לקבל טיפול מצוותי הרפואה הבריטים משום שידיהם היו מלאות עבודה עם מקרים יותר דחופים משלנו.

ניגש אלי בחור ואמר לי: "בוא נצא לחפש אוכל". יצאנו את גדר התיל והתחלנו ללכת בלי דעת לאן. לאחר שהלכנו כמה שהלכנו, אינני יכול לקבוע בוודאות כמה זמן הלכנו, הגענו לכפר קטן, בכל כפר קיים בית־חולים מקומי. ראינו מבנה שעל חזיתו היה צלב אדום. נכנסנו, עדיין בפיז'מות של אסירים, ושאלנו היכן ניתן להשיג כדורי פחם. אז כבר ידענו קצת גרמנית ובעזרת המעט שידעתי ביקשתי כדורים כנגד הדיזנטריה. הרופא המקומי התבונן בי, הוא אפילו קצת היסס להתקרב אלי, ונתן לי את הכדורים המבוקשים וכן כוס מים. אותו רופא גרמני אמר לי: "עלה על המשקל". משקלי היה 36

ק"ג. הוא הוסיף משהו בגרמנית, כנראה מתוך רצון לעזור לי, אבל מכיוון שלא הבנתי את דבריו הודיתי לו וירדתי למטה.
כאשר עמדנו שוב בחזית בית־החולים ראינו זוגות אופניים מסודרים בחניה מיוחדת של אופניים. היו אלה אופניים של אנשים שבאו לבקר בבית־החולים. אמרתי לחברי: "בוא ניקח זוג אופניים, לא נוכל להמשיך את דרכנו ברגל". לאחר בליעת הכדורים כבר הרגשתי יותר מעודד. לרכב על אופניים למדתי בילדותי. לא היו לי אופניים משלי כי הם היו כלי תחבורה שנחשב למסוכן, אבל היו אופניים להשכרה וכך למדתי לרכב.
נטלנו שני זוגות אופניים ונסענו ונסענו מבלי לדעת לאיזה כיוון, עד שהגענו לכפר קטן, לביתו של איכר. סביב הבית התרוצצו תרנגולות. ירדנו מהאופניים, העמדנו אותם בצד, ופתחנו במרדף אחר אחת התרנגולות שנראתה לנו שמנה מהאחרות. אגב מרדף התחילה התרנגולת לקרקר בבהלה. לשמע קרקורי הבהלה נזעק האיכר מביתו. כשראה אותנו לקח בידו מקל והחל לרוץ אחרינו, הרודפים אחר התרנגולת. הוא אמר משהו בגרמנית שלא הבנו. רצנו בכל המהירות והוא אחרינו. רצנו כברת דרך בשטח הפתוח ולפתע מה אנו רואים: חייל אמריקאי ניצב לפני מחסום ובידיו אקדח. "אם תתקדם מטר נוסף – אני יורה." איים על האיכר באקדח שלוף. למראה האקדח השלוף נבהל האיכר וברח. החייל האמריקאי היה אחראי על המחסום שהפריד בין איזור הכיבוש הבריטי לבין זה האמריקאי. החייל התחיל לדבר אתנו אנגלית. כמובן שלא הבנו דבר.
"איטליאנו? איטליאנו?" שאל החייל. אמרתי: "גרקו! גרקו!" הוא פקד עלינו לשבת, הציע לנו סיגריה וביקש שנמתין. הוא סר הצידה אל הביתן הקטן שם היה לו טלפון שדה בתוך עטיפה מעור וטילפן אל הממונים עליו. סיפר להם ודאי על פגישתנו והמתין להוראות. כעבור זמן קצר הגיע למקום ג'יפ של הצבא האמריקאי. מהג'יפ ירד סרן שמהר מאוד הסתבר שהוא ממוצא יווני, הוריו נולדו ביוון. הוא פנה אלינו ביוונית. סיפרנו שאנחנו מסלוניקי ושהיינו במחנה־ריכוז. הקצין האמריקני־יווני סיפר לסמל האיטלקי את סיפורנו ולאחר מכן הזמין אותנו הקצין לשבת בג'יפ שלו והביא אותנו למחנה של

היחידה שבה שניהם שרתו. יחידת שדה זו היתה ניידת והעתי־
קה את המאהל שלה בהתאם לצרכים המשתנים. הקצין הציג
אותנו בפני הרופא של היחידה. הרופא ניסה אלינו דברים
באנגלית, לאחר מכן – בגרמנית, ולאחר מכן באידיש. מדבריו
התברר לנו שהוא יהודי. תשעים אחוז מהרופאים בצבא
האמריקאי היו יהודים. אם אינני טועה שמו היה גולדברג.
לאחר שנה וחצי במחנות ריכוז הבנתי מעט אידיש. בעזרת
גרמנית רצוצה סיפרתי לרופא שהיינו אסירים בברגן־בלזן,
ושלאחר השחרור יצאנו מהמחנה לחפש אוכל, והנה במהלך
חיפושינו ראינו תרנגולת ורדפנו אחריה וכו', את כל הסיפור
סיפרתי לו. הרופא ציווה על סמל המרפאה להוביל אותנו
למקלחת. היתה זו הפעם הראשונה מאז פרוץ המלחמה
שטעמנו טעמם של מקלחת חמה וסבון. התרחצנו היטב,
התנגבנו במגבת ועמדנו מכוסים במגבת, נבוכים. משפשטנו
את בגדי האסירים לא ראינו אותם יותר. ואז שמענו את הסרן
מודיע דבר־מה באנגלית ומייד נפרשה לידינו שמיכה צבאית
והחיילים האמריקאים השליכו אליה פריטים שונים – החל
ממדי א' וכלה בגרביים – שנמצאו מיותרים. השמיכה התמל־
אה חפצים ובגדים שונים ומשונים. משהסתיימה המגבית
נקשרה החבילה הענקית, והסרן אמר: "בבקשה, זה שלכם".
מאותו רגע ובמשך שנה וחצי לבשתי מדים של הצבא
האמריקאי. הרופא הזמין אותנו אליו לצורך בדיקה, שבסיומה
הורה לעובדי המטבח להכין עבורנו תפריט מיוחד, קל לעיכול.
בהתחלה שלחו אותנו, את חברי ואותי לעבוד במטבח וציוו
על סמל המטבח לשים לב למזון שלנו. הרופא נתן לו כאמור
הוראות מדויקות לגבי התפריט היומי שלנו, והיה בודק שאכן
סמל המטבח מקיים את הוראותיו. התחלנו לעלות במשקל,
וכאילו נעשיתי אדם מהישוב. ובכל זאת במשך חודשים
ארוכים הייתי לוקח מדי ערב פרוסת לחם מהמטבח ומטמין
אותה מתחת למזרון שלי. ללא בטחון זה לא יכולתי להירדם.
כל ערב הייתי לוקח מהמטבח פרוסת עוגה שנשארה מארוחת
הערב, בננה או פודינג ומחביא את שללי מתחת למיטה.
למחרת הייתי זורק את האוכל הישן ולוקח דבר־מה אחר. וכך
במשך חודשים ארוכים. אני, כאמור, הסתפחתי ליחידה זו

למשך שנה וחצי. החבר שלי רצה לחזור לברגן־בלזן. שאיפתו היתה למצוא מישהו מבני משפחתו. אני ידעתי שאין לי מה לחפש, כל בני משפחתי הושמדו, ולכן הודיתי למזלי הטוב שזימן אותי למחיצתם של אנשי יחידה זו, שטיפלו בי ודאגו לי מעל ומעבר לציפיותי.

הקפטן היווני, שבזכותו זכיתי ליחס הטוב מצד כולם, לקח אותי תחת חסותו. הייתי מאושר. ואולם יום אחד אמר לי דוקטור גולדברג שלטובתנו כדאי לנו להיות יוונים ולא יהודים. היתואר? זה עתה יצאנו ממחנה ריכוז, והנה הוא מציע לנו הצעה שכזו "לטובתנו". "אמנם אני יודע שאתם יהודים," אמר, "אבל מוטב שאף אחד אחר לא ידע, כי ישנם חיילים ביחידה שלא יאהבו את העובדה הזו." לאות סולידריות נתן לי מזוזה קטנה, אותה שמרנו בתוך מטלטלינו.

כאמור, חברי החליט לחזור למחנה. הוא גם העדיף להיות עם היוונים, ואני אמרתי: "אין לי מה לחפש בברגן בלזן. ואני ליוון לא חוזר." היה לי טוב. אותו סמל איטלקי שהציל אותנו במחסום – ג'ו רספנטי – נעשה לידידי. הוא טיפל בי, עזר ודאג לי. בסבלנות אין קץ החל ללמד אותי אנגלית, וכשהבנ־תי קצת את שפתו – סיפר לי על משפחתו. הוא היה בן 23 ואני – בן 18. במהלך הזמן עשיתי לי חברים רבים ביחידה ושמי נודע ביניהם כג'קי. מדוע? חיילים רבים נקראו ג'ק וכדי להבדיל אותי מהם, וגם משום שהייתי הצעיר ביותר, הייתי נער, קראו לי ג'קי. וכך אני נקרא עד היום. על אף גילו הצעיר היה ג'ו רספנטי חייל ותיק. מזה שנים אחדות שהוא מחוץ לבית. במשך שנים אלה כתב למשפחתו בקביעות. מאז נפגשנו היו כל מכתביו מלאים סיפורים עלי. היתה זו חברות מופלאה.

בעקבות מכתביו של ג'ו פנו בני משפחתו בארצות־הברית לנוטריון שחתם על הבטחה שעם בואי לארצות־הברית לא אפול למעמסה על הקהילה, כי הם יהיו אחראים לי. לגבי ג'ו הייתי יווני אורתודוכסי. ביום ההולדת שלי נתן לי במתנה צלב נחושת מיניאטורי. לאט לאט הפכתי לאדם אחר.

ג'ו רספנטי וידידי, הקפטן היווני, לימדו אותי לנהוג בג'יפ. היינו נוסעים בשדה הפתוח ובסבלנות רבה היו מדריכים אותי

המחבר במדי הצבא האמריקאי (1946)

עד שרכשתי מיומנות ונעשיתי "Courier", כלומר: רץ, שליח, מקשר. תפקידי היה לנסוע לעיירה הקרובה ביותר, למסור את צרורות הדואר ולקבל דברי דואר עבור אנשי היחידה. מיטיבי רצו שאכנס לחיי השיגרה של הצבא.

תפקיד נוסף וחשוב שהטילו עלי היה משמעותי הרבה יותר: בהיות יחידת־התותחנים 707 יחידת שדה, היה המחנה שלה נייד. עברנו ממקום למקום, לא היינו ממוקמים במחנה־קבע, אבל כאשר התמקמנו במחנות נטושים שנעזבו על־ידי הגרמנים שהינו בהם זמן יותר ממושך. כאשר הזדמנו למחנות כאלה היה התפקיד שלי להעסיק שבויי מלחמה גרמנים בשירותים השונים במחנה, ואני מילאתי את התפקיד בהנאה רבה.

מדי יום הייתי נוסע עם סמל אמריקאי חמישים קילומטר עד למחנה השבויים. נסענו במשאית. הוא היה הנהג, אני הייתי יושב לידו. לאחר שנכנסנו למחנה הייתי מודיע שאני זקוק לחמישה־עשר אנשים, הם היו עולים למשאית, ואני הייתי האחראי עליהם בזמן שהותם במחנה שלנו. אני, הנער בן ה־18, הייתי אחראי על קבוצות השבויים, וכל קבוצה שהבא־תי דאגתי שאנשיה יראו את המספר המקועקע בזרועי. הייתי מעמיד אותם בשורה ואומר: "תדעו לכם שאני הייתי באושוויץ, אם לא שמעתם על אושוויץ – אני אשמיע לכם. אתם תעשו מה שאני אומר לכם, מובן? ושאיש לא ינסה להתחמק או להערים עלי." את הדברים אמרתי בגרמנית. כבר ידעתי מעט גרמנית, המעט הדרוש להסביר להם כיצד לנקות את המחנה, את השירותים או את המטבח, והם ידעו בדיוק מי אני ומה כוחי. תחת פיקוחי הם לא עמדו ולו לרגע אחד. כאשר סובבתי את הגב לשניה – היו בורחים. כשהיו רואים אותי מגיע למחנה שלהם – היו בורחים, משום שידעו שאצלי לא מלקקים דבש. תחת פיקוחי – עובדים. זה היה התפקיד הנוסף שלי, מלבד היותי נער שליחויות. במסגרת תפקיד זה למדתי לנהוג ולמדתי לארגן דברים. לאט לאט קיבלתי ביטחון. היתה לי חליפה אמריקאית, אותה נשאתי על גופי בגאון. אמנם לא קיבלתי משכורת אבל קיבלתי את ההקצבה החודשית של השקם – שוקולד וסיגריות – ובאלה עשיתי

עסקים עם המקומיים.
כעבור כשנה וחצי הגיע זמנה של היחידה לחזור לארצות־הברית, לאחר שעל־פי התקנות של הצבא האמריקאי הסתיימה תקופת השהות המירבית מעבר לים. ג'ו רספנטי ידידי אף הוא עמד לחזור ולפני שנפרדנו הפציר בי להצטרף אליו לנסיעה לארצות־הברית. הוא דאג שאהיה מצויד בניירות המתאימים לפני שובו הביתה, ואמנם עד היום נמצא בידי המסמך שבו מודיעים הוריו לשלטונות ההגירה האמריקאים שאני מוזמן על־ידם כקרוב משפחה. הכל היה חתום ומאושר כדת וכדין.
יחידת התותחנים 707 חזרה לארצות־הברית.
נשארתי לבד. לחזור ליוון לא עלה בדעתי, כי כאזרח יווני הייתי חייב להתגייס לצבא היווני. מיומני החדשות שהקרינו לפני כל סרט הבנתי שביוון מתחולל מאבק מר בין מחייבי המלוכה לבין הקומוניסטים, ושהמדינה עומדת על סף מלחמת אזרחים. היה לי ברור שאני לא חוזר ליוון. השנה היתה כבר שנת 1947.

★ ★
★

מקום החנייה האחרון של יחידת התותחנים 707 היה בקרבת העיר במברג, בבוריה. לאחר שהיחידה נסעה שמתי את פעמי לעיר במברג. שם כבר היתה קהילה יהודית קטנה שהיתה מורכבת מ־D.P. (Displaced Persons), אנשים חסרי נתינות. מרכז הקהילה היה בית הוועד שבו התנהלו כל עיסקאות השוק השחור.
היות שגם אני הייתי D.P. (חסר נתינות) התייצבתי במשרדי אונר"א וקיבלתי תעודה של חסר־נתינות. בבמברג התרכזו יהודים שחיו בה לפני המלחמה וכן פליטים שהזדמנו אליה במקרה, כמוני. מאז שהסתיימה המלחמה הספיקו אותם אנשים לבנות להם איכשהו חיים חדשים, שהתרכזו סביב מבנים של הקהילה ששרדו מהמלחמה: בית־הכנסת ובית ועד

הקהילה. האזור כולו היה בשליטת האמריקאים. פשטתי את מדי הצבא האמריקאי והתחלתי להתארגן לקראת חיי האזרחיים. פגשתי שני בחורים מיוון ויחד היינו חבורה. היו שני יוונים גויים שהגרמנים הביאו אותם לגרמניה כעובדי כפייה. גם הם היו שייכים לחבורה שלנו בבמברג. הם יעצו לי לשכור חדר בבית של משפחה גרמנית וכך עשיתי. נשאר לי קצת כסף שהרווחתי בזמן היותי עם הצבא האמריקאי: את הסיגריות שקיבלתי בשקם הייתי מוכר למקומיים וכך הרווחתי מעט כסף, שבעזרתו התחלתי לבסס את עצמי בעיר. בעלי הבית שלי היו האדון והגברת וייס. הם ידעו שאני יהודי, והיו חוזרים ואומרים לי: "אבל אתה יהודי אחר. לא כמו היהודים שהכרנו." בעל הבית שירת כחייל בוורמאכט. הוא אהב לספר לי שבזמן הכיבוש היה בפולין. "ראיתי הרבה יהודים כשהייתי בפולין," אמר לי אדון וייס, "אבל אתה לא כמו היהודים ההם שראיתי בפולין. אתה אחר. אתה יהודי טוב, הם יהודים אחרים." לא הגבתי. בתה של בעלת הבית היתה מכבסת את בגדי, מכבדת את חדרי ומכינה את מזוני, בעלי הבית דאגו לי בנאמנות ולא היו לי שום טענות כלפיהם, גם כשהתבטאו כפי שהתבטאו.

ניסיתי להתחיל חיים חדשים. התחלתי להכין את עצמי לחיי שיגרה. הייתי הולך לאותה חצר שבה התנהלו כל מיני עיסקאות וסחר־מכר. רוב האנשים שעסקו בכך היו יהודים פולנים איתם דיברנו אידיש והם כינו אותנו "גרקו". היה זה עיסוק בשוק השחור. ידעתי קצת אנגלית והתחברתי אל חיילים אמריקאים שמכרו לי סיגריות. את הסיגריות שקניתי הבאתי לאותה חצר שבה התרכז סחר החליפין. וכך הצטרפנו אל העוסקים בסחר־מכר, גילגלנו סיגריות מפה לשם ומצרכים אחרים. לאחר שהיה בידי סכום כסף מסויים, נסעתי למינכן לחייט יווני, עליו המליצו חברי, קניתי בד משובח ותפרתי לי חליפה אצל החייט, וזו היתה חליפתי הראשונה.

במסגרת החיפושים אחר קרובי משפחה, חיפוש בו עסקו רבים מיוצאי אירופה המפוזרים בעולם, מצאה אותי משפחת הנדלי מניו־ג'רסי. הם כתבו לי מכתב ושאלו אם אנחנו קרובים. כתבתי להם את שם סבי והתברר שהם נצר למשפחת

הנדלי השניה, זו שעסקה בייצור יינות. מר הנדלי שלח לי חבילה של בגדים משומשים, ובגדים אלה שימשו אותי עד שתפרתי לי את אותה חליפה חדשה.

לבוש בחליפה המשובחת הייתי מסתובב באזור ועושה עסקים, גם עם האמריקאים וגם עם המקומיים. ידידי האמריקאים סיפקו לי סוכר וקפה, מצרכים מאוד נדירים בגרמניה שלאחר המלחמה, ובעזרת מצרכים אלה ביססתי את עצמי. התבססתי עד כדי כך שיכולתי לרכוש מכונית מדגם אופל־קאדט. הצבא האמריקאי החרים את הגלגלים של אותה מכונית גרמנית – שהיתה, אגב, כמעט חדשה לגמרי – אך לפני שעזבו אמרו לי חברי האמריקאים: "אל תדאג. נתאים למכונית גלגלים." וכך עשו. הגלגלים היו אמנם קצת יותר גדולים אבל המכונית נסעה. באותם ימים היה זה חזיון נדיר להיות בעל מכונית. למי היה אז אופל? לפני שנסעו סיפקו לי חברי גם דלק, ג'ריקנים של דלק, כך שהייתי מסודר: בחור צעיר, כריזמאטי, שער שחור, תסרוקת מרשימה, בעל מכונית. והגרמניות משתגעות אחרי בחורים לא גרמנים. אני קוצר הצלחה, ועודי רק בן 18. את הבית עזבתי בהיותי בן 15. ועתה אני מתחיל לחיות. יש לי חברים, אנחנו מבלים הרבה, עושים עיסקאות משותפות, מבלים עם הצעירות המקומיות, כל פעם ביליתי בחברת מישהי אחרת.

היתה בחורה גרמניה שהתאהבה בי. אביה וכל בני משפחתה נהרגו בהפצצה של הבריטים על העיר, והיא נשארה לבדה. לאחר המלחמה הפכה פתאום לבעלת רכוש: מוסכים ובתים. היא היתה היורשת היחידה של הרכוש המשפחתי ועד אותם ימים היתה קטינה. בחורה זו התאהבה בי וניסתה לדבר על לבי שאשאר בגרמניה ואעשה לבעליו של הרכוש הרב שנפל בחלקה. היתה מוכנה לתת לי את כל רכושה ובלבד שאבטיח לה נישואין. היא ידעה שאני יהודי ואף־על־פי־כן רצתה שנינשא. אבל לא נעניתי להפצרותיה.

יום אחד חזרתי הביתה וגיליתי לתדהמתי שמישהו פרץ לחדרי והשחית בעזרת סכין גילוח את כל הבגדים שלי, כולל החליפה החדשה. הגרמנים לא יכלו לשאת מראה של בחור יהודי מתעשר ומצליח. הצלחתי ועושרי אכלו את לבם, והם

ביקשו להתנכל לה. הזעקתי את המשטרה אבל שום עזרה לא קיבלתי. רשמו ואמרו: "נברר". מכיוון שהיתה זו המשטרה הגרמנית המקומית ידעתי שאין לצפות שתמצה את הדין עם העבריין או העבריינים. גם האמריקאים לא ששו לטפל במקרה הזה. הם עמדו לעזוב את האזור. הייתי משוכנע שכוונתם האמיתית של משחיתי רכושי היתה לגזור את בשרי, אך מכיוון שהדבר לא ניתן בידם – גזרו את חליפתי. התמלא־תי זעם. החליפה הזו היתה מאוד יקרה לי. מלא רוגז נטלתי מזוודה, הכנסתי לתוכה את חלקי החליפה הקרועים ומיהרתי אל המפקדה האזורית של המושל הצבאי האמריקאי.

בכניסה לבניין המפקדה עצרו אותי השומרים ולא נתנו לי להיכנס. הראיתי להם מכתב הוקרה שקיבלתי ממפקד יחידת התותחנים אליה הסתפחתי, שבו נאמר: "אני החתום מטה מבקש שתסייע ככל שיידרש לבעל המכתב." המכתב נמצא בידי עד היום. לבסוף הגעתי אל המפקד הבכיר. פתחתי בפניו את המזוודה ואמרתי: "תראה מה עוללו הגרמנים!" הוא הסתכל עלי במבט מפוקח ואמר: "מה אתה מצפה שאעשה? בידך כל המסמכים הדרושים – סע לארצות־הברית. אתה הרי יודע מיהם הגרמנים ומה הם עלולים לעשות. סע לאמריקה." יצאתי משם מהורהר. הוא צדק. אבל אני לא יכולתי עדיין לעשות את הצעד הזה. לאחר שהצבא האמריקאי עזב – חיפשתי עבודה. לא היתה אפשרות להמשיך בעסקי השוק השחור, לפיכך מצאתי עבודה ב־Joint – ארגון הצלה של יהודים. עבדתי עם יהודי אמריקאי בשם ד"ר שוורץ, ראש ה־Joint בבמברג. הייתי הנהג של ה־Joint. לא פחדתי. נשארתי לגור אצל גברת וייס. המשטרה באה ולא עשתה דבר, ואף־על־פי־כן נשארתי, כי אמרתי לעצמי: כמה פעמים יכולים לחתוך? התחלתי הכל מחדש.

חלפו מספר חודשים והנה יום אחד הזדמנתי לבית קולנוע עם חברים. הלכנו כל החבורה לראות סרט אמריקאי. לפני הסרט הקרינו יומן חדשות כנהוג באותם ימים. והנה מראים ביומן את בחורי ההגנה הנלחמים בערבים. הקרב התנהל בירושלים, בין שני צידי החומה. ופתאום התנוסס דגל ישראל לכל רוחב המסך. אני לא באתי מבית ציוני במיוחד, ובכל זאת אני זוכר

שהיה לנו דגל ישראל בבית. הרי כזכור עמדנו לעלות ארצה וגם נשכר עבורנו מורה לעברית. היה לנו דגל כחול־לבן עם מגן דוד. בפסח היתה אמא מכסה את המצות בדגל. יתכן שהשו־תף שלח אותו מתל־אביב.

את הדגל הזה זכרתי תמיד והנה הדגל מתרומם באיזה מקום, בין העיר העתיקה לעיר החדשה, אינני יודע לבטח היכן, ואני רואה צעירים יהודים שנלחמים בערבים. התמונות האלה עשו עלי רושם עצום. החלטתי שאני נוסע לארץ־ישראל.

הייתי קשור לד"ר שוורץ ולג'וינט. במה הוא עסק? בהכוונת יהודים למקומות כינוס שמהם יפליגו לארץ־ישראל. היו הרבה יהודים פולנים שנסעו לפולין לחפש קרובי משפחה ומשלא מצאו חזרו לגרמניה, שם היו תחת חסותו של ארגון אונר"א וכן של ארגון J.D.C, ארגון יהודי מקביל לאונר"א.

בבמברג פעל גם איש הסוכנות היהודית ואני נרשמתי למח"ל, מתנדבי חוץ לארץ. הכוונה היתה שנגיע לפני ההכרזה על הקמת המדינה. נרשמתי כמתנדב ל"הגנה". במחשבותי חלה תמורה מרחיקת לכת. עד אז הייתי בטוח שאגיע בסופו של דבר לארצות־הברית. הניירות שהיו ברשותי הקלו עלי את ההחלטה בכיוון זה. ידעתי שג'ו מחכה לי שם, ובכל זאת היססתי. אמרתי לעצמי: "אני נוסע לארצות־הברית. אני יהודי וג'ו – קתולי. הוא חושב שאני אורתודוקסי. מה יש לי באמרי־קה. את מי אני מכיר שם?" לא שיתפתי אף אחד בלבטי. אמנם היינו חבורה, אבל רק לצורך בילויים. לאיש לא היו המסמכים שהיו לי. אנשים חיפשו בנרות מסמכים כאלה, אבל לא ניתן היה להשיגם. לא היה לכל אותם המבקשים מי שיהיה ערב לקיומם, כפי שלי היה. התלבטתי והגעתי בסוף למסקנה שאני כבחור צעיר יכול להביא תועלת לבחורים שנלחמים בארץ־ישראל. נזכרתי בזכאי, השותף שלנו היושב בארץ־ישראל, ובהכנות של בני משפחתי לעליה. והנה עכשיו נפלה לידי הזדמנות. נרשמתי איפוא בסוכנות היהודית, מתוך מחשבה שלאחר שיסתיימו הקרבות או לאחר שאסיים את תפקידי – אחליט סופית אם פני לגרמניה או לארצות־הברית. כלומר, הרגשתי שבכל מקרה יש לי לאן ללכת. לא חשבתי להשאר בארץ. שאיפתי היתה להלחם כיהודי על עצמאות

ארץ־ישראל. ובינתיים שמרתי על ניירותי מכל משמר. ואכן הם ברשותי עד היום. "אם לא יהיה לי טוב, אם מדינת ישראל תקום ואני לא אמצא בה את מקומי – יש לי לאן ללכת. האופק פתוח לפני – עד אמריקה."

יחד איתי נרשמו לנסוע לארץ־ישראל שני ידידי ילידי יוון וכן כמה פולנים. עזבתי הכל. היה לי כלב מגזע פוקס־טרייר שהייתי מאוד קשור אליו ולא ידעתי מה לעשות בו. מצאתי עבורו משפחה מאמצת. הפרידה היתה קשה, אבל לא יכולתי לקחת אותו איתי. היה עלינו לעלות על האוניה "אקסודוס". כך נתנו לנו, פחות או יותר, להבין. החזיקו אותנו בהמתנה. לבסוף הוחלט שעלינו לנסוע למרסיי. מכרתי כל מה שהיה לי, לא לקחתי איתי אלא מזוודה, מצלמה וכמה דולרים שאספתי לקראת הנסיעה.

נפרדתי מכל מכרי וכן מבעלת הבית ובתה, שבכתה כשנפרדנו. הבת ג'ינה כזכור היא זו שהיתה דואגת לחדר, לכביסה ולמזון שלי, אף נהגה לבשל לי. שתי הנשים היו מאוד טובות אלי. הרבה פעמים הזמינו אותי לאכול איתן ומדי פעם הבאתי להן איזו מציאה מהשוק השחור. שנה וחצי שהיתי בבמברג.

לקחו אותנו מבמברג למינכן במכונית שהמנוע שלה לא הותנע ע"י בנזין, אלא הופעל על־ידי שריפת עצים. מעל המכונית היה מכל שבו היו מבעירים עצים וכתוצאה מהבעירה נוצרה האנרגיה שהפעילה את מנוע המכונית. במינכן התקבצו יהודים מרומניה, מפולין ומגרמניה, בין כל אלה היינו בסך הכל חמישה יוונים. ממינכן נסענו ברכבת מיוחדת שנשכרה על ידי הג'וינט, לה הוסיפו קרונות מיוחדים שהותאמו למטרת מבצע העליה. בכל תחנה שבה חנתה הרכבת המתינו לנו אנשי הג'וינט והגישו מזון ומשקה.

הגענו למקום שנקרא גרנד־אראנאס, בצרפת. מקום ששימש בעבר מחנה צבאי, והושאל לסוכנות היהודית כדי לשכן בו עולים. שוב החלה תקופת המתנה. ועדיין לא הוכרז על הקמת המדינה. מדינת ישראל שבדרך נלחמת על קיומה ולנו לא מאפשרים לעלות לארץ־ישראל. כל אוניה שמנסה לחדור למים הטריטוריאליים של ארץ־ישראל נתפסת ומובלת על־ידי משחתות בריטיות לקפריסין. בתקופת ההמתנה עברנו

אימונים גופניים בהדרכת אנשי ה"הגנה". העולים מנו כמה מאות איש, ביניהם בעלי משפחות וצעירים כמוני. בין העולים היו גם מרוקאים, שהובאו לצרפת על־ידי עובדי הסוכנות בדרכם לארץ, היה זה בסוף שנת 1947, וגם הם המתינו עם בני משפחותיהם. מאוחר יותר פגשתי אחדים מהם בארץ.

בתוך תקופת ההמתנה לעליה הוקמה המדינה ואנו חגגנו את הקמתה יחד עם מאות היהודים ששהו במחנה הצבא גראנד־אראנאס. שמחה וששון וריקודים, איש לא הכיר את שירי הארץ ובכל זאת כולם מזמזמים משהו. הראו לנו את מפת הארץ השלמה, והסבירו לנו שגבולות הארץ הם מכאן עד כאן, וכל שאר השטח איננו בידנו. הכל, אגב, התנהל באידיש. אנחנו, הצעירים במעמדי, היינו מופרדים מהמשפחות, כבר היינו מחויילים וניתן לנו קורס קצר בגיאוגרפיה של הארץ. למראה גבולותיה הצרים פלטתי בנאיביות: "הכל יהיה שלנו!" והנה לילה אחד עברה השמועה מפה לאוזן: "מפליגים". האמריקאים קנו שתי אוניות; שמן "פאן יורק" ו"פאן קרסנט". המחנה הצבאי שבו שוכנו העולים שכן לא רחוק ממרסיי. בגראנד אראנאס היה לי חבר מהעיר במברג. לחבר זה היה אח שהגיע למרסיי לפני המלחמה. מרסיי,כמו סלוניקי, היא עיר נמל. כשכבשו היוונים את סלוניקי, עזבו אותה יהודים רבים ועברו למרסי. והנה אנו נוסעים למרסיי אל אותו אח שעבר מסלוניקי למרסיי. קיבלנו "חופש" ונסענו. נתקבלנו בשמחה על ידי האח, היינו אורחים שלו ובאמצעותו התוודענו לחיי הלילה של העיר: בחורות, בארים.

באחד הבתים שבהם ביקרנו פגשתי בחורה צעירה יפהפיה. אמרתי לה במעין צחוק: "בואי איתי לארץ־ישראל". עד אז לא היה לי שום קשר עם בחורות יהודיות. אלה מהן שפגשתי רצו רק דבר אחד, חתונה, ואני עוד לא הייתי בשל לכך. הכרתי בחורות פולניות, שעם חלק מהן היה לי רומאן, אבל אף פעם לא חשבתי על חתונה. והנה לראשונה פגשתי נערה צעירה נחמדה, ואני אומר לאמה: "תני לי לקחת אותה לארץ־ישראל. שם נתחתן." האמא סירבה. כעבור הרבה שנים פגשתי את אותה אשה והיא כבר סבתא לנכדים. "עשיתי טעות," אמרה לי. באותה עת כבר היתה גרושה. התקיימה איזו חגיגה,

שאליה היינו מוזמנים שלושתנו, וגם אמא שלה ניגשה אלי ואמרה: "נמצאת כאן בתי שרצית לשאת פעם לאשה." היא נראית די טוב, אפילו כיום. אמא שלה עשתה אז טעות, הבת רצתה לבוא איתי לארץ.

סוף סוף נקראנו לעלות לאוניה. היה חושך מוחלט. קיבלתי תעודה וראיתי שבתעודה מצויין שם שאיננו שמי. היתה זו אוניה גדולה שהניפה דגל פנמי. אוניית מטען שהתקינו בה דרגשים כדי שאנשים יוכלו לשכב. את המשפחות המרוקניות איכסנו בבטן האוניה. אני וחברי היוונים לא יכולנו לשאת את המחנק שבבטן האוניה. אנחנו הרי סלוניקאים ורגילים לאוויר החופשי. עלינו למעלה לסיפון. דיברנו בינינו יוונית, לא בקולות נמוכים במיוחד, והנה לשמע שיחתנו ניגש אלינו ימאי מצוות האוניה ושאל מהיכן אנחנו. התברר שגם הוא סלוניקאי. מייד לקח אותנו תחת חסותו והציע לנו להתמקם באחת מסירות ההצלה. הוא נתן לנו שמיכות ואנו התבייתנו בסירות ההצלה כעצתו.

החוויה המרגשת ביותר בחיי היתה כאשר זמן מה לאחר חצות הודיעו ברמקולים הודעה שנשמעה בכל פינות האוניה: "אנחנו מורידים את הדגל הפנאמי, ומתכוננים להניף את דגל ישראל." איש מאיתנו לא ישן. היינו נרגשים מכדי להירדם. והנה הודעה שכזו! עומדים להניף את אותו הדגל שאני זוכר מהבית, אותו הדגל שהביא אותי אל סיפונה של אוניה זו. אך יצאנו מהמים הטריטוריאליים של צרפת והנה מונף ברמה דגל ישראל. והדגל הזה מלווה אותי מאז.

המחבר (מימין, בכובע) ביום בואו ארצה (1948)

במולדת

לאבא היה חבר בשם אברהם קמחי. בבעלותו היו דוברות שבעזרתן היו מעבירים סחורות שפורקו מהאוניה אל הנמל. קמחי בנה את הדוברות שלו בסלוניקי וקפטן יווני, היה גורר אותן לחיפה. קמחי שהיה ידיד טוב של אבי, עלה לארץ והתיישב בחיפה. בערב שלפני נסיעתו נערכה מסיבת פרידה מקמחי באחת המסעדות המפוארות של סלוניקי. היה זה בשנת 1934. המסיבה נערכה גם לכבוד הקפטן שאמור היה לגרור את הדוברות לחיפה. לקמחי היה בן בגילי. שמו ליאון יהודה. כילדים נהגנו ללכת לדוג יחד דגים. משפחת קמחי עזבה כאמור את סלוניקי והתיישבה בחיפה והנה כעבור ארבע־עשרה שנים גם אני מגיע לחיפה.

בין מקבלי הפנים של האוניה שררה התרגשות רבה. הללו היו עומדים וצורחים לעבר הבאים את שם משפחתם, בתקווה לצוד את תשומת לבו של בן משפחה שנמצא על סיפון האוניה. כולם צעקו יחד. פתאום שמעתי בין הצעקות את השאלה: "יש סלוניקאים?" נופפתי בידי: "כן כן ! ישׂ!" ואז מישהו צעק: "את מי אתם מחפשים?" נזכרתי בחבר הילדות וצעקתי: "אני מחפש את ליאון קמחי!" ואז אותו אדם צעק: "כן! אני מכיר אותו! אלך לקרוא לו!" ירדנו מהאוניה והנה למטה ממתין לי ידיד ביתנו ליאון. הוא ימאי בחיל הים, ויש לו כניסה חופשית לנמל. כל חיי אהבתי דברים מתוקים והנה הוא מכבד אותי בחפיסה של שוקולד "ליבר". לא אשכח זאת. זה עשה עלי רושם עצום. "ג'קיטו," כך פנה אלי ליאון, "אנחנו גרים בחיפה. נשמור על קשר." ובאמת הקשר בינינו לבין משפחת קמחי שריר וקיים וכן ישאר לתמיד. הוא המכר הראשון שמצאתי בחיפה.

מחיפה לקחו אותנו למחנה אימונים בבנימינה. עוד בהיותי

במרסיי קניתי לעצמי כובע מיוחד, כובע בורסלינו. והנה בדרך מחיפה לבנימינה עף הכובע, שאינני יודע מדוע קניתי אותו. מעולם קודם לכן או לאחר מכן לא חבשתי כובע. לאבי היה כובע בורסלינו, והנה במרסיי ראיתי שלט "כובעי בורסלינו". מתוך דחף לא ברור נכנסתי וקניתי כובע. אולם הכובע עף בנסיעתי הראשונה בארץ.

בבנימינה היה מחנה של הצבא. הדבר המרשים ביותר מאותה שהות קצרה בבנימינה היו תפוחי־הזהב שגדלו בפרדסי הסביבה. את תפוחי־הזהב הכרתי עוד ביוון. אבל מאז שיצאנו מיוון לא ראיתי תפוחי־זהב. והנה אנחנו בבנימינה ובקרבת המחנה יושב תימני ומוכר תפוחי־זהב. לא הבנתי איך יהודי יכול להיות כל־כך שחור. הוא מכר שישה תפוזים בדולר. לא היה לנו כסף ישראלי עדיין אבל היו לנו דולרים, והוא קיבל אותם מידינו ברצון. הוא הרוויח די כסף ממכירת התפוזים.

מבנימינה עברתי לבית־ליד. ושם נשבעתי והפכתי להיות חייל מן השורה. לאחר שהוצבתי בבית־ליד ביקשתי ממפקד היחידה, באנגלית, חופשה של ימים אחדים כדי להיפגש עם בן־דודי מצד אימי, אברהם בן־נתן. המפקד נתן לי חופשה ואפילו הדריך אותי כיצד להגיע לתל־אביב.

הגעתי לרחוב הקישון, מקום מושבם של הסלוניקאים ושאר היוונים, וכאן פגשתי את זכאי, שותפו של אבא, כפי שכבר סיפרתי.

לאברהם בן־דודי היה אח בשם מרדכי וכן אחות בשם לוצ'ה, ששניהם היו במחנה ריכוז. היא בת־דודתי היחידה ששרדה ושראתה את אחיותי באושוויץ. היא סיפרה שהן היו במצב מאוד ירוד כשנפגשו, ומלבד פעם אחת לא ראתה אותן יותר. זו העדות היחידה שקיבלתי לגבי גורלן של אחיותי פרלה, אידה ולוצ'יה. בת־דודתי היתה נשואה, כשהגעתי לארץ,לני־צול שואה בשם מולכו – הוא נפטר. והיא כיום אלמנה. זו המשפחה היחידה שיש לי. האח הבכור אברהם עזב את סלוניקי בשנת 1936 ועלה ארצה. שאר בני משפחתו נשארו בסלוניקי. הוא התחתן בארץ עם אשה סלוניקאית. שניהם כבר לא בחיים.

לחבר'ה הסלוניקאים שישבו ברחוב הקישון היו קשרים מסועפים עם גורמים שונים ומוסדות. חלקם עבדו עבור חיל האוויר. הם היו בעלי מנופים ומכוניות משא ומעין אזרחים עובדי צה"ל. הם אמרו לי: "נכניס אותך לחיל האוויר". לא ידעתי במה מדובר. הייתי עדיין בקלט. עוד לא הוצבתי באף יחידה. והם ניסו לפתות אותי להצטרף לעסקים שלהם או להעזר בקשרים שלהם. בן־הדוד שלי אמר לי: "אדבר עם ידיד שלי רב־סמל כדי שיציב אותך במקום נוח." אני הרי התנדבתי לעזור במלחמות־ישראל והנה בן־הדוד מתערב. אמרתי: "מוטב שבקלט יקבעו היכן אהיה מוצב." כאשר הגעתי לקלט קיבלתי מספר צבאי ונשלחתי לרמלה.

רמלה למחרת הכיבוש. פיקוד המרכז נקרא אז "מטה חזית ג'". ידעתי אידיש, גרמנית, אנגלית, יוונית וספניולית. לאחר מספר ראיונות נשלחתי למחלקת תחבורה. סיפרתי למפקד היחידה שהייתי בצבא האמריקאי. הוא אמר לי: "נסדר לך ג'יפ". איך "מסדרים" ג'יפ? הרי אין ג'יפים בנמצא. הוא אמר: "בערב אנחנו יוצאים לתל־אביב." כל שיחותינו התנהלו באנגלית. בערב נסענו לרחוב הירקון. המפקד החנה את הטנדר במרחק מה מהמקום שאליו הלכנו. היינו במדים. נכנסנו לאחד הבארים שברחוב הירקון. בבאר ישבו חיילי או"ם בחברת בחורות משלנו. הכל הוסדר מראש, כנראה. תפקידן של הבחורות היה להסב אליהן את תשומת לבם של בחורי האו"ם, השקו אותם יין, בזמן שהג'יפים הלבנים שלהם חנו בחוץ. המפקד שלי התיישב באחד מאותם ג'יפים לבנים, הדליק אותו ונסע, בעוד הוא מורה לי: "קח את הטנדר שהשארנו ברחוב זה וזה וסע אחרי!" הגענו לרמלה עם הג'יפ של האו"ם שעוד באותו הלילה נצבע בצבע חאקי. בבוקר היה לי ג'יפ חדש עם מספר חדש.

איך הכרתי את אשתי?

היא שירתה במודיעין. בחורה מאוד יפה. השפה היחידה שיכולתי לדבר עם חברתי היתה אידיש או לאדינו. ניסיתי לדבר איתה והיא דיברה ספרדית. היא בת למשפחה שחציה אשכנזית וחציה ספרדית. היא החליטה שתלמד אותי עברית ואני אלמד אותה לנהוג בג'יפ. כך התחיל הקשר בינינו. החיזור

נמשך הרבה זמן, עד שהשתחררתי.
לאחר שנה בפיקוד המרכז ביקשתי העברה לירושלים משום שאשתי לעתיד כבר השתחררה וגרה בירושלים. הקצינים התייחסו אלי באהדה. עבדתי קשה, מילאתי את כל חובותי. הייתי הנהג של קצין השלישות והוא היה מזמין אותי לישון אצלו בביתו בירושלים. בירושלים, שהיה בה אז קיצוב במים, הייתי מקבל הקצבה של בקבוק מים ליום. קצין העיר היה נותן לי בקבוק מים שהיה אמור לספק את צרכי בתחום השתיה, הרחצה והנקיון. נסיעותי היו בין ירושלים ורמלה. ברמלה היה די מים, אבל כשהייתי מגיע לירושלים הייתי מקבל רק בקבוק, ואף פעם לא עלה בדעתי לקחת איתי מים מרמלה.
עברתי לחטיבה 16 שהבסיס שלה היה במחנה שנלר: שירתתי שנה נוספת בירושלים. באותה תקופה שהשתחררתי חיפשו נהג לשר האוצר קפלן. לקצין השלישות שהייתי נהג שלו ברמלה, אברהם הרניק, היו קשרים טובים בממשלה והוא המליץ עלי בפני השר. לבסוף המינוי לא יצא לפועל, אבל הוא המליץ עלי בפני אנשי הסוכנות, ומאז שנת 1950 ואילך, במשך שלושים וארבע שנים, עבדתי בסוכנות היהודית. לאחר שהכרתי את אשתי, עשיתי היכרות עם בני משפחתה. עם האב הייתי מדבר ספרדית ועם האם – בקצת יידיש. רצינו להנשא אך לא היה לנו היכן לגור. עבדתי בסוכנות היהודית כנהג. בתחילה עבדתי במחלקה הטכנית של הסוכנות, יחד עם אנשי מדידות. נסעתי איתם ומאוחר יותר עבדתי עם המהנד־סים שתכננו את פרוזדור ירושלים. היה לי ג'יפ ונסעתי באזור הפרוזדור, בכל הישובים שהחלו לצוץ בסביבות ירושלים.
כשנוכחו ראשי הסוכנות שאני דובר אנגלית העבירו אותי להנהלה, בה היו אז שזר ומשה קול. הרב זאב גולד, ראש המזרחי, הוא זה שעזר לי יותר מכל אחד אחר. הוא זה שהשיא אותנו והוא חתום על הכתובה שלנו. זלמן שזר ומשה קול אף הם חתומים על הכתובה שלי. מי שהיה מורה הדרך שלי בארץ היה ראש מחלקת עליית הנוער, משה קול.
אותו הרב, זאב גולד, אהב אותי כבן. היה מוכן לעזור לי בכל עניין. עלתה אז שאלת השילומים למשל. הוא צייד אותי

במכתב המעיד שאין לי קרובים, וזאת על מנת לזרז את תשלום הפיצויים שמגיעים לי. הוא לא הסכים לכתוב בגרמנית, אלא רק באנגלית. בימים ההם, הראשון לציון, הרב הספרדי היה הרב חי עוזיאל. שנים רבות היה רבה הראשי של קהילת סלוניקי. היה יליד ירושלים, והובא לסלוניקי מירוש־לים, וזאת לפני שהובא לשם הרב קורץ, לפני שנת 1933. לא היתה לי הזכות להכירו כשהיה בסלוניקי והנה פעם באתי לבקר את הרב גולד והופתעתי לפגוש אצלו את הרב עוזיאל. הרב גולד אמר לרב עוזיאל: "נא להכיר: זה בחור יליד סלוניקי שעבר את השואה." ואז הרב עוזיאל נטל את ידי, אחר־כך שם את ידו על ראשי ובירך אותי. לעולם לא אשכח את המעמד ההוא. אני שאינני דתי, התרגשתי עד דמעות. זכיתי לראות את הרב עוזיאל, שעבורי היה אישיות חשובה מאוד, משום היותו הרב הראשי של סלוניקי.

לאחר אין־סוף חיפושים מצאנו רעיתי רחל ואני מוסך בבניין ערבי, אותו שכרנו בדמי־מפתח. תקרת המוסך הנמוכה אילצה אותנו לחפור כדי להעמיק את הרצפה ולהשיג על־ידי כך יתרון־מה בגובה. מהנדסי הסוכנות היהודית עזרו לנו בשיפוץ הדירה. בימים ההם אחד עזר לשני. במאמצים רבים הפכנו את המוסך העלוב לדירת־חדר קטנה. אהבתי דירה זו על־אף מימדיה הזעירים משום שהיתה הבית הראשון שלי בארץ.

לאחר לידת בתנו דפנה עברנו לשיכון ונולד הבן שלמה.

מאוחר יותר, כאשר נוכח בסוכנות בידע שלי בשפות, הועבר־תי למגבית היהודית המאוחדת, ומשם נשלחתי לקורס למורי דרך, על חשבון הסוכנות היהודית, והתחלתי לעבוד כמורה דרך של המגבית היהודית שהיא זרוע של הסוכנות היהודית. ושוב היה לי קשר עם אמריקאים, הפעם רק עם יהודים אמריקאים, יהודים עשירים, ובתוקף תפקידי נסעתי הרבה לארצות־הברית.

והנה, החלום שלי להגיע לארצות־הברית התגשם בעקבות עבודתי במגבית. מנכ"ל המגבית דאז, ידיד נפש שלי עד היום, שמו אירווינג ברנשטיין. הקשרים שלי עם אותם פעילי המגבית התחזקו עקב כך שהייתי מראה להם את הארץ ויחד

עם זאת מספר להם מה שעבר עלי במחנות. עברי נתן לי הרבה כוח לעשות את העבודה הזו שראיתי בה יעוד, עד שהתחלפו המנהלים, וביחוד עם פרישת מנהל המגבית בארץ, מר חיים ויניצקי, שעבדתי במחיצתו שנים רבות, ואני החלטתי לפרוש לפנסיה מוקדמת, על־אף שעדיין לא הייתי בן 65.

אחרית דבר

1960. אייכמן בידינו, בידיים יהודיות, אייכמן אסור, בישראל, במולדת היהודים. האם זה חלום, האם זו מציאות, התיתכן תופעה כזו? האם נס קרה פה, שהנאצי הכל יכול, שחיי אלפי יהודים היו תלויים בתנועת יד אחת שלו, יהיה נתון לגזר־דינם של יהודים? יהודים שהשפיל, שהרג ודירג במקום הנמוך ביותר בין כל החי בעולם הנאור? (דרך אגב, אייכמן היה בסלוניקי בשנת 1942 וראה את עוצמת הקהילה היהודית. הוא קרא לסלוניקי "יודן שטאט" (עיר היהודים) וכשחזר לברלין, שלח יחידה מיוחדת שבראשה עמד קצין גרמני בשם ויסליצני, Vislizeny, ומכאן התחיל הפתרון הסופי של יהודי יוון.)

כן, זו מציאות. המשפט מתחיל, הוכן אולם ואף כלוב מזכוכית משוריינת נבנה לשמור על חייו של צורר היהודים, האחראי לביצוע "הפתרון הסופי".

והנה לפתע הכל בתוכי השתנה. אחרי שנים של שתיקה, שנים של רצון להקפיא תקופה שלמה מחיי, שנים של התנהגות כמו בת יענה הטומנת ראשה בחול. עם הרגשה שאסור שידעו על החרפה וההשפלה שהיו מנת חלקנו במחנות בימים הקשים ההם ואולי רצון ליצור אשליה שזה היה רק חלום בלהות, ליצור חומה גבוהה סביב התקופה הנוראה והארורה, תקופת השיעבוד, הסבל, ההשפלה והכאב.

כמו אחוז דיבוק, התיצבתי מדי בוקר בין הראשונים לפני שערי בית המשפט. יום אחרי יום וכל המאורעות שהדחקתי בתוכי במשך שנים, פורצים ממני. כל הזוועות, הפרידות הקשות מכל היקרים לי, אחד אחד מתיצבים לפני: אמי, אבי, אחי ואחיותי וכל החברים והשכנים שחיינו יחד, צחקנו, בילינו ונהנינו מחיים טובים ושלווים עם ציפייה לעתיד טוב שכרוכים בו הנאות והשגים.

לצערי, גופי לא עמד בנטל, התמוטטתי ואושפזתי בבית־חולים. אחרי שעזבתי את בית־החולים ואחרי שהמשפט הסתיים, התחלתי לחזור, לכאורה, לחיים רגילים, אולם חל בי שינוי גדול. השתיקה המוחלטת שצללתי לתוכה, פינתה מקומה לרצון לדבר, לספר ולהסביר מה קרה ואף להעלות מדי פעם מספר שורות בכתב.

מאז שיצאתי לפנסיה מוקדמת, רוב זמני מוקדש לנושא השואה. אני מרצה בפני תלמידים, חיילים ואורחים מחו"ל ב"יד ושם", במחנות צבא, בבתי־ספר; ואף נוסע לפולין כאיש עדות, ומספר לנוער שלנו, תלמידי כתות י־יא, על הקורות אותי ואת אחי היהודים במחנות הריכוז. הם מקבלים עדות ממקור ראשון ובמקום שהפשעים התרחשו.

הפגישות עם הנוער, ביחוד אלה המתקיימות בפולין, חשובות לי מאוד. אני נפגש עם נוער נפלא, נוער שמבין את גודל האסון שפקד את עמנו ואני מרגיש את השפעתי עליהם ובטוח שהם יהיו דור ההמשך שייצג אותנו, הניצולים, כשכבר נלך בדרך כל חי. אחרי פגישות עם הנוער הנפלא הזה, אני מרגיש מחוזק יותר ומלא תקווה שעם נוער כזה עתידנו כעם בטוח יותר.

בהיותי במחנות הריכוז ואף אחרי השחרור לא זכור לי שבכיתי. אפילו במצבים הקשים ביותר שהיו מנת חלקי, והנה עם הנוער הזה, וביחוד הנערות שביניהם, כשאני מספר להן את העובדות המרות כפי שקרו, הן בוכות וגם אני בוכה איתן ומרגיש שהנה יש מי שמבין אותנו, משתתף בצערנו וכואב את כאבנו וזה נותן לי סיפוק רב.

עידוד מיוחד אני שואב ממכתביהם של בני נוער; מן המכתבים הרבים שמשפיעים עלי בני הנוער אני למד עד כמה הם רגישים ועד כמה הם מעוניינים לשמוע את סיפורי.

ליעקב היקר שלום,

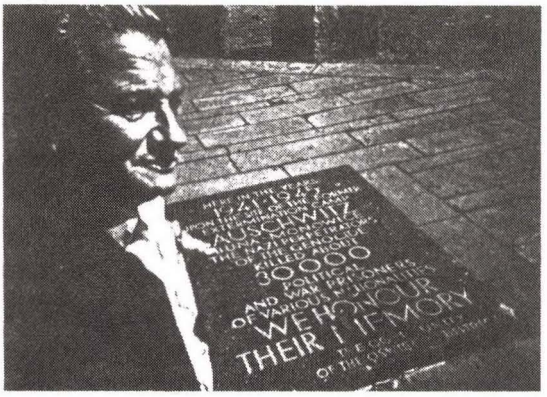
אני סמדי, הילדה שהבטיחה לשלוח לך שירים שכתבה במשך המסע, הילדה מן המשלחת שיצאה לפולין.

עכשיו, יום לאחר המסע, אני כבר מתגעגעת אל כל האנשים הטובים והיקרים שליוו אותי ולימדו אותי כל־כך הרבה, ובמיוחד אני מתגעגעת אליך, יעקב.

יעקב, רציתי להגיד לך תודה. תודה על שזכיתי לפגוש אותך ולהכיר אותך – אדם נפלא, מלא חמימות ופתיחות, אדם יקר שלא אשכח לעולם. תודה לך על הידע והתחושות שניסית להעביר לי דרך סיפורך. בסיכומו של דבר אני חושבת שסיפורך תרם לי יותר מאשר תרמו לי האתרים שבהם ביקרתי, כי ממך למדתי שצריך להמשיך לחיות, למרות היסורים שפוקדים את האדם בחייו; ממך למדתי שצריכים להיות חזקים, שאסור להכנע ולהישבר נוכח קשיים ומכשולים.
אני שולחת לך את שירי בתודה ובהערכה רבה, ובתקווה לשמור איתך על קשר.

סמדר קפלן
עכו

סיפוק רב יש לי גם מהדור השני של יוצאי מחנות ההשמדה, בני הניצולים שהתארגנו והקימו ארגונים לפי ארצות מוצא הוריהם, וכן תנועת גג בשם "לפיד" – התנועה להנחלת לקחי השואה. בני שלמה פעיל בארגון בשם "חטיבת בני ניצולי השואה יוצאי יוון בישראל". הבנים הנפלאים האלה עושים עבודה נהדרת: מרצים, חוקרים את השואה, כותבים מאמרים ועורכים כנסים בנושא השואה ומורשת יהדות יוון.
הם נוברים בעבר הוריהם, חוקרים ורוצים לדעת מה היה לפני "הזמן ההוא", איך חיו הסבים והסבתות, הדודים והדודות וכל בני המשפחה, שאף פעם לא ראו אותם. פעולות אלה חשובות, היות ויש פער גדול בין המחקר והתיעוד של קהילת יהדות יוון לעומת הקהילות האחרות, וביחוד קהילות יהודי פולין.

בחזרה לפולין (1987)

★ ★
★

באחד מביקורי בפולין, קרה לי מקרה מעניין שגרם לי להבין מאורעות שקרו במחנות הריכוז, למרות שעברו מאז כחמישים שנה.

אחד מחברי, ממייסדי קיבוץ נצר־סירני, נקרא בשם "פיזה" עזריאל שמחה. התקשרתי אליו במפגשים של ניצולי השואה, ובאופן מיוחד התקרבתי אליו כי היה בין יוצאי המחנה "בונה"; פיזה ביקש ממני, לקראת אחת מנסיעותי לפולין, שאמסור סכום כסף ליהודי שהיה אף הוא במחנות ההשמדה, ליאון Stasiak.

בפגישתי עם ליאון מצאתי אדם חזק ברוחו אולם שבור בגופו. מהשיחות בינינו התברר לי שאחרי ששוחרר מהמחנות נשאר בפולין והתמנה לחבר בסיים הפולני. הוא כיהן כחבר בסיים עד לחילוף המשטר בפולין. עד פגישה זו, לפני ששמעתי את דברי ליאון, חשבתי לתומי שניצלתי מהשמדה בגלל ניסים שקרו לי, ואולי מפני שהייתי צעיר יותר מאחרים ואולי פשוט בגלל מזלי הטוב. אולם בעקבות הסיפורים של ליאון, התברר לי שהיה גורם נוסף, שסייע בהצלתי.

כשהייתי בביתו של ליאון, מאוחר בערב, הרגשתי שהוא מעוניין לספר לי על הקורות אותו בשואה, אולם נוכחות אשתו כנראה מנעה זאת. אשתו של ליאון פחדה שהוא יתרגש מהזכרונות המרים ובגלל מצב בריאותו הלא תקין, היא שמרה עליו. והנה אחרי שאשתו הלכה לישון, ליאון ביקש לספר לי את סיפורו המעניין ואז התקדמתי צעד נוסף בהבנתי מדוע נשארתי בחיים.

בגיל צעיר הצטרף בן שיחי למחנה הקומוניסטי בפולין וכשהגרמנים כבשו את פולין הוא נעצר כקומוניסט וכיהודי. בשנת 1939 הועבר למחנה ריכוז בגרמניה וכשהמחלקה של אייכמן, "הפתרון הסופי", התחילה בפעולה ואושוויץ גדל והיה למחנה ההשמדה הגדול ביותר בעולם, הועבר ליאון ע"י הגרמנים לאושוויץ מספר I.

באותה תקופה הגרמנים התחילו לבנות את בית־החרושת "בונה" – אי. ג'. פארבן. ליאון היה יוצא ברגל יום יום מאושוויץ I למחנה "בונה מונוביץ". באחד הימים פנו לליאון מספר אסירים פולנים "בעלי תפקידים מיוחדים", ואמרו לו שהם עוקבים אחריו – ומצאו שהוא אחד מהם. אלה היו קומוניסטים גויים. הם אמרו לו שהם בונים מחנה ריכוז חדש שאליו יבואו הרבה אסירים יהודים ולא יהודים והם מעוניינים להטיל עליו תפקיד חשוב. אולם לתפקיד קשור תנאי. הם אמרו: היות ולנו המבוגרים אין סיכוי רב שנצא חיים מהמחנה, תפקידנו לדאוג שלפחות חלק מהצעירים שיגיעו למחנות ישארו בחיים ויספרו לעולם מה קרה פה. יש באפשרותם של בעלי "התפקידים המיוחדים" לעזור לחלק מהצעירים, שלהם סיכוי לחיות, לנסות לשרוד. ואז התחלתי להבין דברים שלא הבנתי קודם. בהיותי צעיר וחזק לקחו אותי, כפי שכבר סיפרתי, לעבוד במטבח בקילוף תפוחי אדמה. התפקיד היה מיועד לצעירים, והוא נתן לי אפשרות לאכול בזמן העבודה במטבח של האס.אס. אחרי מספר חודשים העבירו אותי לעבודות אחרות, היות והיו מחליפים את האסירים מתפקיד לתפקיד. אחרי כשנה, בהיותי כבר בלי שני אחי וכמעט הגעתי למצב "מוזלמן", הועברתי במפתיע שוב לעבודה במטבח, אולם הפעם במטבח של המחנה כמנקה סירים, שהיו מכינים

בהם את המרק הידוע (קסל ושר). אחרי שליאון סיפר לי את סיפורו התברר לי מדוע בחרו דווקא בי לעבודה במטבח. כנראה שלא היה זה עניין של מזל בלבד.

לסיום

לא סיפרתי את כל הקורות אותי בשנים הנוראות ההן ולא גוללתי את כל הזוועות שחזיתי במחנות ההשמדה.
היו מעשים נוראיים שגם הנייר לא יוכל לשאת אותם. אינני רוצה לגרום לקוראים לאבד את האמון באלוהים ובאדם. מה שסופר עד כה קשה דיו למבקש להאמין, למנסה להבין ולעכל שמעשים כאלה אכן התרחשו ושכל הנוראות האלה קרו במאה העשרים; זו המאה שבה קמו בכל הארצות הנאורות, כולל בגרמניה, אגודות להגנת בעלי־החיים.
להגנת העם היהודי לא קמה אף אגודה, ושום מוסד לא יצא להגן על כבוד האדם, האדם היהודי.
נחמתי היחידה היא שבעקבות הקמת המדינה אנו היהודים נהיה בטוחים בארצנו. אמן ואמן.

בכתיבת סיפורי זה נעזרתי במקורות הבאים:

ספרים:

- שואת יהודי יוון, מולכו ונחמה, הוצאת יד־ושם, ירושלים, תשכ"ה
- בנתיבי שאול, שמואל רפאל.
- אנציקלופדיה יודאיקה.

מאמרים

- הקומנדו של העולים לשמיים, מאת נוח קליגר, ידיעות אחרונות, 22.4.1971
- חלום השחרור, מאת נוח קליגר, ידיעות אחרונות, 17.1.1980
- באושוויץ במפעל הכפיה, מאת נוח קליגר, ידיעות אחרונות 13.4.1980
- קורבנות השואה, מאת נוח קליגר, ידיעות אחרונות, 22.1.1990
- האחרון בדלי, מאת נוח קליגר, ידיעות אחרונות, 22.4.1990
- "מי מכל הממזרים העלובים", מאת נוח קליגר, ידיעות אחרונות, 11.4.1991
- דרכי ההצלה של יהודי יוון, מאת יצחק כרם (בתוך: פעמים, רבעון, מס' 27, 1986)

בטאונים

- במערכה, בטאון הציבור הספרדי ועדות המזרח, גליון 323, 1987.
- ידיעון יד־ושם, מס' 17, יוני 1965.
- פעמים, רבעון מס' 27, 1986.

אלי ויזל:

הרבה נכתב על האסון שפקד את יהודי אירופה. רק מעט נמסר על יהודי יוון. יבורך ג'קי חנדלי שבא למלא את החסר.

קורא אני בספרו תוך התרגשות עמוקה: הסבא שלו – כאילו הכרתיו; האחים שלו – כאילו מטיילים היו ברחוב שלי; העירה שלו מזכירה לי את שלי: גם אצלנו היו גויים שהשביתו את מלאכתם בשבת.

ג'קי כותב בסגנון שמשקף את אישיותו המאופקת, הצנועה. בלי משפט צורם, בלי ביטוי של חשיבות עצמית. מכאן עוצמת שפתו. אי־אפשר לקרוא את זכרונותיו מבלי לחוש אליו קירבה וחיבה. רוצים להתקרב אליו יותר. רוצים שימשיך לספר עוד ועוד.

רק בשנים האחרונות החל ג'קי להתמסר למה שבעיני רבים נחשב כשליחות וכעבודת קודש: להזכיר נשכחות. מעטים יודעים לתאר כמוהו אירועים מאותם לילות. מבקשים ממנו ללוות בני נוער לאתרי־השמדה וכן תיירים הזקוקים למורה דרך בעל סגולות מיוחדות. אלה שפגשו אותו נהפכו לידידיו. בטוחני שזה יקרה גם לקוראיו.

יעקב חנדלי ורעייתו מתגוררים בירושלים.